AEM

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 6 Sayı: 10

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 6 Issue: 10

Bakı – Baku
2024

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Baku,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/7-14

Vasif Həziyev
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
iqtisad elmləri doktoru
1_hvb_1@mail.ru

Müəssisə idarəetməsində strateji menecmentin əhəmiyyəti

Xülasə

Müəssisənin səmərəliliyinin strateji menecment prinsiplərinin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi idarəetmə mexanizmlərinin strukturunda və müasir müəssisələrin inkişafında sürətli təkamül dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətlər gələcəkdə müəssisənin fəaliyyətinin strateji menecment prinsiplərinin sayının genişlənməsi ilə müəyyən edilir.

Müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi məqsədlərinə nail olmaq mərhələsində səmərəlilik və nəticəlilik prinsipi kimi prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin strateji idarə edilməsi prosesi həmişə təsərrüfat subyektinin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyacını özündə ehtiva etməlidir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə istənilən müəssisənin təsərrüfat-istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə strateji menecmentin hansı səviyyədə tətbiq edilməsindən asılıdır. Ona görə də fəaliyyəti prosesində strateji menecmentin xüsusiyyətlərinin və prinsiplərinin nəzərə alınması və tətbiqi hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab edilməlidir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, vahid universal strateji menecment olmadığı kimi, bütün müəssisələr üçün vahid strategiya da yoxdur. Ona görə də müəssisədə strateji menecment tətbiq edilərkən müəssisənin fəaliyyət xüsusiyyətləri, potensial imkanları, strateji menecmentin uyğunluq, nəzarət, mürəkkəblik və səmərəlilik kimi əsas prinsipləri nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: *müəssisə, strateji menecment, xüsusiyyətlər, tətbiq, təkmilləşdirmə, reallaşdırma*

Vasif Haziyev
Azerbaijan Cooperation University
Doctor of Economic Sciences
1_hvb_1@mail.ru

Importance of Strategic Management in Business Management

Abstract

The significant difference in the principles of strategic management of the efficiency of the enterprise is related to the rapid evolutionary changes in the structure of management mechanisms and the development of modern enterprises. These features are determined by the expansion of the number of strategic management principles of the enterprise's activity in the future.

At the stage of achieving the goals of strategic management of the efficiency of the enterprise, principles such as the principle of efficiency and effectiveness should be taken into account. The process of strategic management of the enterprise should always include the need to improve the economic and financial performance of the business entity.

The conducted studies show that in modern conditions, the efficiency of economic and production activities of any enterprise depends to a great extent on the level of strategic management. Therefore, considering and applying the characteristics and principles of strategic management in the process of its activity should be considered one of the main issues facing every enterprise. However, it should be taken into account that there is no single universal strategic management, and there is no single strategy for all enterprises. Therefore, when applying strategic management in an enterprise, the enterprise's operational characteristics, potential opportunities, the

main principles of strategic management such as compatibility, control, complexity and efficiency should be taken into account.

Keywords: *enterprise, strategic management, features, implementation, improvement, realization*

Giriş

Strateji menecment uzunmüddətli planlaşdırma ilə sinonimdir. Onun vəzifəsi müəssisəyə daha çevik olmağa kömək etmək, rəqabətdə qalib gəlmək və uzun müddətdə sağ qalmaq üçün bazar komponentlərindəki dəyişiklikləri əvvəlcədən təxmin etməyi öyrənməkdir. Müasir şəraitdə istənilən müəssisənin səmərəli fəaliyyəti strateji menecmentin hansı səviyyədə tətbiq edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Müəssisəyə uzun müddətli rəqabətdə sağ qalmağa imkan verən strateji davranışın əhəmiyyəti son onilliklərdə xüsusilə kəskin şəkildə artmışdır. Ətraf mühitdəki dəyişikliklərin sürətlənməsi, yeni tələblərin yaranması və dəyişən istehlakçı münasibətləri, rəqabətin artması, biznesin beynəlmiləlləşməsi və qloballaşması, elm və texnologiyanın tərəqqisinin açdığı yeni gözlənilməz biznes imkanlarının yaranması, bunu mümkün edən informasiya şəbəkələrinin inkişafı, informasiyanın ildırım sürətilə yayılması və qəbulu, müasir texnologiyaların geniş imkanları, insan resurslarının rolunun dəyişməsi və bir sıra digər səbəblər strateji menecmentin əhəmiyyətinin kəskin artmasına səbəb olmuşdur.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, vahid universal strateji menecment olmadığı kimi, bütün müəssisələr üçün vahid strategiya da yoxdur. Hər bir müəssisə özünəməxsus şəkildə unikaldır, ona görə də hər bir müəssisə üçün strategiyanın hazırlanması prosesi unikaldır, çünki bu, müəssisənin bazardakı mövqeyindən, inkişaf dinamikasından, potensialından, rəqiblərin davranışından, istehsal etdiyi malların və ya göstərdiyi xidmətlərin xüsusiyyətlərindən, iqtisadiyyatın vəziyyətindən, mədəni mühitdən və bir çox başqa amillərdən asılıdır (Ansoff, 2018).

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində strateji menecment müəssisənin istehsal prosesinin daim dəyişən mühitdə rəvan həyata keçirilməsini təmin edən xüsusi idarəetmə texnologiyasıdır. Müasir şəraitdə müəssisənin idarə edilməsinin strukturunun və keyfiyyətinin xüsusiyyətləri mühüm rol oynayır. İdarəetmənin keyfiyyəti təkcə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağa deyil, həm də hər bir müəssisənin rəqabət üstünlüyünə nail olmaqla qalib gəlməyə çalışdığı bir mühitdə onun sağ qalmasını təmin etməyə imkan verir. Aydın rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün istehlakçı tərəfindən tələb olunan məhsulların müəyyən edilməsi, eləcə də rəqiblərlə müqayisədə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalı vacibdir. Təbii ki, bu cəhət bir tərəfdən texniki proseslərə xüsusi tələblər irəli sürürsə, digər tərəfdən də menecmentin keyfiyyətinə yüksək tələblər qoyur. Bu, ilk növbədə, müəssisənin iqtisadi, maliyyə və marketinq siyasəti və onların səmərəliliyi ilə bağlıdır və bu, xarici mühitdə baş verən bütün hadisə və hadisələrə reaksiya verə biləcək şəkildə qurulmuş səmərəli menecment tələb edir.

Tədqiqat

Strateji menecmentin mahiyyəti və sistemi

"Strateji menecment" termini keçən əsrin 60-70-ci illərin əvvəllərində ən yüksək səviyyədə idarəetmə ilə istehsal səviyyəsində mövcud idarəetmə arasındakı fərqi əks etdirmək üçün meydana atılmışdır. Bu fərqin edilməsi zərurəti ilk növbədə biznes mühitindəki dəyişikliklərdən irəli gəlirdi. Operativ idarəetmədən strateji menecmentə keçidin mahiyyətini əks etdirən aparıcı ideya kimi məqsəd, yuxarı rəhbərliyin diqqətini ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə vaxtında və lazımi reaksiya verməyə yönəltmək, xarici mühitin atdığı çağırışlara vaxtında cavab vermək idi (Antonov, 2020, p. 87).

Strateji menecment müəssisənin idarə edilməsi nöqteyi-nəzərindən aşağıdakılarla müəyyən edilə bilər:

− o, müəssisənin əsas strateji resursu kimi insan potensialına əsaslanır;

− istehsal fəaliyyətini istehlakçıların ehtiyaclarının daha dolğun ödənilməsinə yönəldir;

− müəssisədə çevik tənzimləməni, ətraf mühitdən gələn çağırışlara cavab verən və rəqabət üstünlüklərinə nail olmağa imkan verən dəyişiklikləri vaxtında həyata keçirir.

Bunlar birlikdə müəssisənin uzunmüddətli məqsədinə çatmaq üçün sağ qalmasına imkan verir. Strateji menecmentə bir-biri ilə əlaqəli beş idarəetmə məsələsinin dinamik dəsti kimi baxmaq olar.

Bu proseslər məntiqi olaraq bir-birindən irəli gəlir. Bununla belə, sabit bir əks əlaqə və buna uyğun olaraq hər bir prosesin digərlərinə və bütövlükdə hamısına əks təsiri vardır. Bu, strateji menecment sisteminin mühüm xüsusiyyətidir.

Ətraf mühitin təhlili, adətən, strateji menecmentin ilkin prosesi hesab olunur, çünki o, müəssisənin missiyasını və məqsədlərini müəyyən etmək və ona missiyanı yerinə yetirmək və məqsədlərinə nail olmağa imkanı verən davranış strategiyalarını hazırlamaq üçün əsas verir. Ətraf mühitin təhlili onun üç hissəsinin öyrənilməsini əhatə edir:

− makro mühit,
− yaxın ətraf mühit,
− daxili mühit.

Makromühitin təhlili ətraf mühitin aşağıdakı komponentlərinin təsirinin öyrənilməsini əhatə edir:

− iqtisadiyyatın vəziyyəti,
− hüquqi tənzimləmə və idarəetmə,
− siyasi proseslər,
− təbii mühit və ehtiyatlar,
− cəmiyyətin sosial və mədəni komponentləri,
− cəmiyyətin elmi, texniki və texnoloji inkişafı,
− infrastruktur və s.

Yaxın ətraf mühit aşağıdakı əsas komponentlərə görə təhlil edilir:

− alıcılar,
− təchizatçılar,
− rəqiblər,
− əmək bazarı.

Daxili mühitin təhlili müəssisənin məqsədlərinə çatmaq prosesində rəqabətli mübarizədə güvənə biləcəyi daxili imkanları və potensialı ortaya qoyur, həmçinin missiyanı daha düzgün formalaşdırmaq və müəssisənin məqsədlərini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Həmişə xatırlamaq son dərəcə vacibdir ki, müəssisə təkcə ətraf mühit üçün məhsul istehsal etmir, həm də üzvlərinə mövcud olmaq imkanı verir, onları işlə təmin edir, qazancda iştirak etmək imkanı verir, onlar üçün sosial şərait yaradır və s.

Daxili mühit aşağıdakı sahələrdə təhlil edilir:

− müəssisənin kadrları, onların potensialı, ixtisası, maraqları və s.;
− idarəetmənin təşkili;
− istehsalat, o cümlədən təşkilati, əməliyyat və texniki və texnoloji xarakteristikalar, tədqiqat və inkişaf;
− müəssisənin maliyyəsi;
− marketinq;
− təşkilati mədəniyyət.

Missiyanın və məqsədin müəyyən edilməsi

Strateji menecment proseslərindən biri hesab edilən missiya və məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi hər biri böyük və son dərəcə məsuliyyətli iş tələb edən üç alt prosesdən ibarətdir. Birinci alt proses, müəssisənin mövcudluğunun mənasını, məqsədini cəmlənmiş formada ifadə edən missiyasını müəyyən etməkdir. Daha sonra uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsinin alt prosesi gəlir. Strateji menecmentin bu hissəsi qısamüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsinin alt prosesi ilə başa çatır. Bunlar müəssisənin missiyasını və məqsədlərini müəyyən etməyə, onun nə üçün fəaliyyət göstərdiyini və nəyə can atdığını aydınlaşdırmağa imkan verir. Və bunu müəyyən edərək müəssisə davranış strategiyasını daha dəqiq seçə bilər (Popov, 2010).

Strategiya seçimi mərhələsi

Bu mərhələ missiya və məqsədlər müəyyən edildikdən sonra gəlir. Bu proses strateji menecmentin ürəyi hesab olunur. Xüsusi texnikaların köməyi ilə müəssisə məqsədlərinə necə çatacağını və missiyasını necə həyata keçirəcəyini müəyyənləşdirir.

Strategiyanın icrası kritik prosesdir, çünki bu proses uğurla həyata keçirildiyi təqdirdə müəssisəni öz məqsədlərinə çatmağa aparır. Çox vaxt elə hallar olur ki, müəssisələr seçilmiş strategiyanı həyata keçirə bilmirlər. Bu, ya təhlilin düzgün aparılmaması və yanlış nəticələrə səbəb olması, ya da xarici mühitdə gözlənilən dəyişikliklərin olması səbəbindən baş verir. Bununla belə, strategiyaya çox vaxt əməl edilmir, çünki rəhbərlik strategiyanı həyata keçirmək üçün müəssisənin mövcud imkanlarını lazımi şəkildə cəlb edə bilmir. Bu, xüsusilə əmək potensialından istifadəyə aiddir.

Strategiyaların icrasına nəzarət və onun qiymətləndirilməsi məntiqi olaraq strateji menecmentdə həyata keçirilən sonuncu prosesdir. Bu proses məqsədlərə nail olmaq prosesinin necə getdiyi ilə müəssisənin həqiqi məqsədi arasında sabit rəyi təmin edir. Nəzarətin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

− nəyin və hansı göstəricilərlə yoxlanılacağının müəyyən edilməsi;

− qəbul edilmiş standartlara, qaydalara və ya digər etalonlara uyğun olaraq nəzarət edilən obyektin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

− qiymətləndirmə nəticəsində kənarlaşmaların səbəbləri aşkar edildikdə, onların aydınlaşdırılması;

− lazım olduqda və mümkün olduqda düzəlişlərin edilməsi.

Nəzarət və strategiyaların həyata keçirilməsi kifayət qədər spesifik xüsusiyyətlər əldə edir, çünki strateji nəzarət strategiyanın həyata keçirilməsinin müəssisənin məqsədlərinə nə dərəcədə nail olunmasını öyrənməyə imkan verir. Bu, strateji nəzarəti idarəetmə və ya əməliyyat nəzarətindən əsaslı şəkildə fərqləndirir, çünki o, strateji planın düzgün həyata keçirilməsində, strategiyanın düzgün icrasında və ya ayrı-ayrı işlərin, funksiyaların və əməliyyatların düzgün yerinə yetirilməsində maraqlı deyil. Strateji nəzarət qəbul edilmiş strategiyaların gələcəkdə həyata keçirilməsinin mümkün olub-olmamasına, onların həyata keçirilməsinin qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına gətirib çıxarıb-çıxarmayacağına yönəldilir. Strateji nəzarətin nəticəsinin korreksiyası müəssisənin həm strategiyalarına, həm də məqsədlərinə aid ola bilər (Chub, 2006, p. 95).

Strateji menecmentin əsas xüsusiyyətləri

Müəssisədə strateji menecmentin tətbiqi zamanı onun aşağıda qeyd edilən əsas xüsusiyyətlərini nəzərə alamaq lazımdır:

− müəssisə öz fəaliyyətini uğurla həyata keçirmək üçün dəqiq müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətinə malik olmalıdır, başqa sözlə, müəssisənin menecment sistemini müəyyən edəcək konkret strategiyası olmalıdır;

− müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin hansı strateji məqsədlərə nail olunduğundan birbaşa asılılığı nəzərdən qaçırılmamalıdır;

− müəssisənin strategiyası xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq daim dəyişməlidir;

− müəssisənin strategiyasının özünəməxsusluğu olmalıdır.

Sonuncu məqama gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, əgər müəssisə öz fəaliyyətində artıq kimsə tərəfindən sınaqdan keçirilmiş kifayət qədər standart strategiyadan istifadə edirsə, o zaman müəssisə böyük nəticəyə ümid edə bilməz, çünki o, bu sahədə lider olan digər müəssisə tərəfindən artıq əldə edilmişdir (Strategic Management Process. Overview, Steps & Types).

Beləliklə, müəssisənin liderlik mövqeyini tutması üçün menecment strukturunda unikal olmalı olan xüsusi texnologiyanın işlənib hazırlanması vacibdir. Yəni müəssisənin menecment strategiyasında hələ heç bir müəssisədə olmayan metod və istiqamətlər olmalıdır. Müəssisə özünün menecment strategiyasını hazırlayarkən rəqiblərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməli və rəqiblərin edə bilmədiyi işləri yerinə yetirməlidir. Menecment strategiyası hazırlanarkən müəssisənin artıq tutduğu mövqeləri, eləcə də onun uğurunu formalaşdıran xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Strateji menecmentin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, öz strukturuna menecerin aşağıdakı əsas idarəetmə texnologiyalarını daxil edir:

− müəssisənin xarici və daxili mühitinin təhlilini,

− müəssisənin missiyasının və əsas məqsədlərinin müəyyən edilməsini.

Strateji menecmentlə bağlı problemlər strateji qərarların qəbul edildiyi strateji vəziyyətlərin diqqətlə təhlilini tələb edir. Burada müəssisə tərəfindən gözlənilən nəticələri ehtimalla qiymətləndirməyə kömək edəcək müəyyən bir proqnozun həyata keçirilməsi vacibdir ki, bu da ən optimal həll

variantını seçməyə kömək edə bilər. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, strateji menecmentin imkanları qeyri-məhdud deyil. Ayrı-ayrı menecment növünün müəssisənin məqsəd və vəzifələri üçün universal olmadığını təsdiqləyən bəzi məhdudiyyətlər vardır. İlk növbədə, strateji menecmentin müəssisənin gələcəyi haqqında dəqiq məlumat vermək iqtidarında olmadığını qeyd etmək lazımdır. Müəssisənin iddia edilən gələcəyinin təsviri onun bir növ "imici"dir, lakin onun vəziyyətinin təsviri deyildir (What is Strategic Management? Characteristics, Risk, Benefits, Need).

İkincisi, strateji menecment heç bir sxem və ya prosedurla məhdudlaşa bilməz. Strateji menecment kifayət qədər geniş bir prosesdir və çoxlu yaradıcı ideyaları və onun həyata keçirilməsi üçün addımları nəzərdə tutur. Əlbəttə ki, strateji menecment üçün müəyyən strategiyanın təhlili və seçilməsi üçün müəyyən qaydalar, sxemlər mövcuddur, lakin praktikada ona müxtəlif mövqelərdən baxıla bilər.

Strateji menecment, müəssisə üçün konkret strateji hədəfi inkişaf etdirmək üçün rəhbərlərin bacarıq və intuisiyasının birləşməsidir. Məhz rəhbər işçilərin yüksək səriştəsi, peşəkarlığı və yaradıcı yanaşması müəssisənin xarici şərtlərlə keyfiyyət əlaqəsini təmin edir, həm də planların həyata keçirilməsinə kömək edir.

Strateji menecment müəssisənin məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsində və təbii ki, məqsədlərə çatmağın ən optimal yollarının tapılmasında hər bir işçinin fəal iştirakını nəzərdə tutur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, müəssisənin strateji idarəetmə prosesinə başlaması üçün çoxlu vaxt sərfi və işçilərin özlərinin səyləri tələb olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi məsələsinə həsr edilmiş bir sıra elmi əsərlər nəşr edilmişdir. Bəzi tədqiqatlarda müəssisələrin strateji və uzunmüddətli məqsədləri eyniləşdirilir, lakin bu zaman strateji menecment ilə qeyri-strateji menecment arasında fərq qoymaq lazımdır. Hər bir müəssisə bilməlidir ki, müəssisədə strategiyanın olmaması həmişə rəqabətdə məğlubiyyətə gətirib çıxarır. Strateji menecment ilə müəssisə gələcəkdən bu günə baxmağa və bu prosesdə prioritet inkişaf vəzifələrini müəyyənləşdirməyə çalışmalıdır.

Strateji menecment, ətraf mühitin və iş şəraitinin təşkilinin dəyişəcəyini nəzərə alaraq, gələcəkdə müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün onun hazırda nə etməli olduğunu hər an müəyyən etməlidir. Strateji menecmentin problemləri çox vaxt çoxsaylı xarici amillərin təsiri altında yaranır. Müəssisənin səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün onların təsirini izləmək və ətraf mühitin daimi monitorinqini təşkil etmək lazımdır.

Ümumilikdə strateji menecmentin iki əsas növünü ayırmaq olar:

1. Birincisi, müntəzəm idarəetmədir və öz strukturunda bir-birini tamamlayan bir neçə sistemi ehtiva edir. Bu tip strateji menecment çərçivəsində müəssisənin əsas imkanlarının idarə edilməsi prosesi baş verir.
2. İkinci növ strateji menecment real vaxt rejimində həyata keçirilir və həm də qəfil yaranan problemlərin həlli ilə bağlıdır. Qeyd etmək vacibdir ki, bu tip menecment çərçivəsində strategiya da dəqiqləşdirilir.

Strateji menecment – dəqiq və tam təsvir edilmiş strategiyaların piramidasıdır. Strategiya təkcə bazarın iqtisadi qanunları ilə deyil, həm də ölkə iqtisadiyyatında və müəyyən əmtəələrin bazarlarında hökm sürən qanunlarla müəyyən edilmiş "oyun qaydalarının" başa düşülməsinə və qəbul edilməsinə əsaslanaraq, öz hərəkətlərinin davranışının aydın istiqamətini əks etdirir. Bu nöqteyi nəzərdən, strategiyanın məzmunu rəqabət üstünlüklərinin axtarışı, onların saxlanması və bazar mövqeyini saxlamaq və ya gücləndirmək üçün aktiv istifadə yolları və vasitələridir (Characteristics and Importance of Strategic Management).

Strateji menecmentin əsasını müəssisənin fəaliyyətinin və inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyən edən fundamental strateji quruluş təşkil edir. Əsas strateji quruluşun məzmunu müəssisənin idarə edilməsinin biznes fəlsəfəsini müəyyən etməli və son nəticədə həm bütövlükdə müəssisənin, həm də onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin davamlı mütərəqqi inkişafının təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Strateji menecmentin prinsipləri

Strateji menecment müəssisənin fəaliyyətinə həlledici təsir göstərən və uzunmüddətli nəticələri olan razılaşdırılmış qərarlar toplusudur.

Araşdırmalar göstərir ki, elmi fikrin indiki mərhələsində təsərrüfat subyektinin səmərəliliyinin strateji menecment prinsiplərinin geniş diferensiallaşdırılmış sistemi mövcuddur. Bu prinsipləri üç əsas qrupa bölmək olar:

− ardıcıllıq (sistemlilik) prinsipləri,
− inkişaf prinsipləri,
− idarəetmə prinsipləri.

Müəssisənin səmərəliliyinin strateji menecment prinsiplərinin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi idarəetmə mexanizmlərinin strukturunda və müasir müəssisələrin inkişafında sürətli təkamül dəyişiklikləri ilə əlaqədardır. Bu xüsusiyyətlər gələcəkdə müəssisənin fəaliyyətinin strateji menecment prinsiplərinin sayının genişlənməsi ilə müəyyən edilir.

Müəssisənin inkişaf mərhələləri onun səmərəliliyinin strateji menecment sistemində müvafiq idarəetmə tədbirləri və bu proseslərin prinsipləri ilə əlaqələndirilməlidir. Belə ki, müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi məqsədlərinin formalaşması mərhələsində əsas prinsiplər uyğunluq prinsipi və dinamizm prinsipləridir. Əslində, bu, təsərrüfat subyektinin mövcud resurslarına və sənayenin dinamikasına (xarici mühitə) uyğun olaraq strateji menecment sisteminin işlənib hazırlanması zərurətindən xəbər verir. Eyni zamanda müəssisənin strateji inkişafının idarə edilməsi prosesi çeviklik, mürəkkəblik və optimallıq prinsipinlərinə əsaslanmalıdır. Müəssisənin strateji inkişafının idarə edilməsi prosesi bütün inkişaf sahələrini nəzərə almalı, sistemli və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməlidir.

Müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi məqsədlərinə nail olmaq mərhələsində səmərəlilik və nəticəlilik prinsipi kimi prinsiplər nəzərə alınmalıdır. Müəssisənin strateji idarə edilməsi prosesi həmişə təsərrüfat subyektinin iqtisadi və maliyyə fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ehtiyacını özündə ehtiva etməlidir (The essence of strategic management: concept and types).

Çoxlu sayda təsərrüfat subyektlərinin strateji menecment dövrünün və alətlərinin diferensiallaşdırılması imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq hesab edirik ki, müəssisənin səmərəliliyinin strateji menecment prosesinin əsas prinsipləri aşağıdakılar olmalıdır:

− uyğunluq prinsipi,
− nəzarət prinsipi,
− mürəkkəblik prinsipi,
− səmərəlilik prinsipi.

Müəssisənin fəaliyyətinin strateji idarə edilməsinin konseptual əsasları aşağıdakılara əsaslanmalıdır:

− rəqabət mühitinin inkişafının xarakterik xüsusiyyətlərinə,
− hadisələrin sürətli inkişafı ilə əlaqədar gələcəyin gözlənilməzliyinə,
− xarici mühitin öyrənilməsi üçün innovativ vasitələrdən istifadəyə,
− dəyişikliklərə uyğunlaşma reaksiyası kimi müəssisədən adekvat reaksiyanın formalaşdırılmasına.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətin milli iqtisadiyyatının hazırkı inkişafı şəraitində təsərrüfat subyektinin səmərəliliyinin strateji idarə olunması prosesi bu prosesin elementlərinin mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli sistemidir.

Hesab edirik ki, müasir şəraitdə müəssisənin səmərəliliyinin strateji idarə edilməsi prosesi aşağıdakı elementlərdən ibarət olmalıdır:

− müəssisənin strategiyasının işlənib hazırlanması prosesinin planlaşdırılması. Bu mərhələ müəssisənin əsas maraqlı tərəflərinin gözləntilərinə uyğun olaraq uzunmüddətli perspektivdə müəssisənin inkişafı üçün əsas istiqamətlərin (məqsədlərin) müəyyən edilməsini nəzərdə tutmalıdır;

− strateji təhlil. Növbəti mərhələdə müəssisənin imkanları və potensialı təhlil edilməli, onun həm daxili, həm də xarici mühiti araşdırılmalıdır;

− əsas strategiyalar toplusunun hazırlanması. Bu mərhələ müəssisənin inkişafının əsas sahələrinə uyğun olaraq, fərdi strategiyalar əsasında müəssisənin strateji inkişafının hərtərəfli inkişafını və onların həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu nəzərdə tutmalıdır;

− fərdi strategiyaların məzmununun əlaqələndirilməsi və onların tənzimlənməsi. Bu mərhələ çərçivəsində müəssisənin fəaliyyətinin strateji idarə edilməsinin müvafiq səviyyəsini təmin edən ən

səmərəli strategiyaları seçilməli, bundan sonra bu strategiyaların strukturu ümumi strateji inkişaf sistemində əlaqələndirilməlidir;

− strategiyaların həyata keçirilməsi. Bundan əlavə, hazırlanmış strategiyalar mürəkkəblik, məqsədəuyğunluq və uyğunluq prinsipləri çərçivəsində müəssisənin fəaliyyətinin strateji idarəetmə sisteminə birbaşa daxil edilməlidir;

− strategiyaların həyata keçirilməsinə nəzarət. Bu mərhələ bütövlükdə müəssisənin həyat dövrünün bütün səviyyələrində və xüsusən də müəssisənin strateji inkişaf sistemində həyata keçirilən strategiyaların səmərəliliyinə uyğun olaraq struktur və sistemli nəzarətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmalıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, xarici müəssisələr Azərbaycan müəssisələrinə münasibətdə təsərrüfat subyektinin səmərəliliyi üçün strateji menecment strategiyalarının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi təcrübəsi və bacarığı baxımından əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdirlər. Strateji fəaliyyətin idarə edilməsi prinsiplərinin tətbiqi çərçivəsində xarici müəssisələr yerli müəssisələrdən əhəmiyyətli fərqlərə malikdir və bu da, öz növbəsində, xarici müəssisələrə müvafiq səviyyədə rəqabət üstünlükləri verir.

Fikrimizcə, xarici və yerli müəssisələrin fəaliyyətinin strateji menecment prinsiplərinin tətbiqinə yanaşmaların diferensiallaşdırılması aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

− yerli müəssisələrin maliyyə resurslarının nisbi məhdudluğu;

− yerli müəssisələrdə strateji menecmentin kifayət qədər tətbiq edilməməsi;

− milli iqtisadiyyatda strateji və antiböhran idarəetmə sistemlərinin inkişafı sahəsində ixtisaslı kadrlar məhdudluğu;

− milli iqtisadiyyatın inkişafındakı qeyri-sabitliyin uzunmüddətli perspektiv üçün strategiyaların planlaşdırılması və işlənib hazırlanmasının səmərəliliyinə mənfi təsir göstməsi;

− müəssisənin inkişafına yüksək səviyyəli mülkiyyətçilərin (səhmdarların) daha çox təsir göstərməsi, digər maraqlı tərəflərin (işçilərin, istehlakçıların) təsirinin minimal olması;

− milli müəssisələrin layihələrinin qısamüddətli olması onların səmərəliliyinin idarə edilməsi üçün uzunmüddətli strategiyaların işlənib hazırlanmasına ehtiyacın olmamasına təsir göstərməsi;

− milli valyutanın dünyanın əsas valyutalarına nisbətdə məzənnəsinin dəyişməsi.

Bu amillər xarici və yerli müəssisələrin fəaliyyətinin strateji idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi sistemində mövcud fərqləri formalaşdırır.

Strateji menecmentin üstünlükləri, əhəmiyyəti və məhdudiyyətləri

Strateji menecmentə dair mövcud yanaşmaların, fikrlərin araşdırılması müəssisənin idarə edilməsində strateji yanaşmanın aşağıdakı üstünlüklərini vurğulamağa imkan verir. Strateji menecment:

− müəssisənin nə üçün fəaliyyət göstərməsi və müəyyən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi haqqında ümumi anlayışı təmin edir (bu, strateji məqsədlərinə çatmaq üçün müəssisənin bütün şöbələrinin və işçilərinin fəaliyyətinə vahid diqqəti cəlb etməyə imkan verir);

− müəssisənin cari uğurunu deyil, qeyri-sabit xarici mühit və şiddətli rəqabət şəraitində davamlı inkişafını təmin etmək üçün nəzərdə tutulur;

− strategiya ilə bağlı idarəetmənin bütün səviyyələrinin rəhbərlərinin qərarlarını birləşdirməyə imkan verir;

− resurslardan istifadənin alternativ variantlarını qiymətləndirmək imkanı verir, yəni resursların strateji cəhətdən əsaslandırılmış və səmərəli layihələrə köçürülməsinin məqsədəuyğunluğunu təmin edir;

− dəyişən vəziyyətlərə passiv reaksiya deyil, müəssisənin aktiv idarə edilməsini təşviq edən bir mühit yaradır;

− ən yeni və mütərəqqi inkişaflardan istifadə olunur.

Araşdırmalar göstərir ki, müəssisə üçün strateji menecmentin əhəmiyyəti, əsasən, aşağıdakılar hesab edilə bilər:

− müəssisənin performansını artırır,

− resursların səmərəli və optimal istifadəsinə imkan yaradır,

− fəaliyyəti prosesində qeyri-müəyyənliyi azaldır,

− dəyişikliklərin idarə edilməsinə imkan yaradır,
− kollektivin idarəetmədə iştirakına şərait yaradır,
− rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinə imkan yaradır,
− motivasiya və innovasiyaları təşviq edir.

Bununla belə, strateji menecmentə xas olan bəzi məhdudiyyətləri qeyd etmək lazımdır:

− strateji menecment öz mahiyyətinə görə gələcək haqqında dəqiq və müfəssəl mənzərə verə bilmir, bu isə strateji planların işlənib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini çətinləşdirir;

− strateji menecmentdə məhdud problemlərin həlli zamanı və konkret situasiyalarda nəyi və necə etməyi nəzərdə tutan təsviri nəzəriyyə yoxdur. Hər bir menecer strateji menecmenti özünəməxsus şəkildə başa düşür və həyata keçirir, lakin hər kəsdə strateji uzaqgörənlik yoxdur;

− müəssisənin strateji menecment prosesinə başlaması üçün böyük səylər, çox vaxt və resurs xərcləri tələb olunur.

Nəticə

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə istənilən müəssisənin təsərrüfat-istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə strateji menecmentin hansı səviyyədə tətbiq edilməsindən asılıdır. Ona görə də fəaliyyəti prosesində strateji menecmentin xüsusiyyətlərinin və prinsiplərinin nəzərə alınması və tətbiqi hər bir müəssisənin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab edilməlidir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, vahid universal strateji menecment olmadığı kimi, bütün müəssisələr üçün vahid strategiya da yoxdur. Ona görə də müəssisədə strateji menecment tətbiq edilərkən müəssisənin fəaliyyət xüsusiyyətləri, potensial imkanları, strateji menecmentin uyğunluq, nəzarət, mürəkkəblik və səmərəlilik kimi əsas prinsipləri nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ansoff, I. (2018). *Strategic management.* Economy.
2. Antonov, G. (2020). *Strategic management of an organization: textbook*. INFRA-M.
3. Chub, B. (2006). *Strategic management of the organization*. Science,
4. *Characteristics and Importance of Strategic Management.* (2020, January 4). Businessmantalk.com. https://businessmantalk.com/characteristics-and-importance-of-strategic-management/
5. Popov, S. (2010). *Strategic management: 17 modular program for managers "Managing the development of an organization".* Module 4. INFRA-M.
6. *Strategic Management Process. Overview, Steps & Types.* Studynotesexpert.com. https://studynotesexpert. com/characteristics-of-strategic-management/
7. *The essence of strategic management: concept and types.* Finacademy.net. https://finacademy.net/materials/article/cushchnost-strategicheskogo-upravleniya
8. *What is Strategic Management? Characteristics, Risk, Benefits, Need.* (2023). Geektonight.com. https://www.geektonight.com/what-is-strategic-management-definitions-characteristics-benefits/

Daxil oldu: 26.08.2024
Baxışa göndərildi: 20.09.2024
Təsdiq edildi: 08.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/15-18

Turkan Ismayilli
Nakhchivan State University
Doctor of Philosophy in Philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

Career Planning

Abstract

Career planning initiatives among university and college students stand as pivotal mechanisms for equipping individuals with the essential skills and direction needed to navigate their professional journeys. This study explores career planning and the importance of studying it in higher education for students. The research delves into the positive impacts, such as enhanced decision-making skills, increased career clarity, job satisfaction, academic performance improvement, and a culture of professional growth and adaptability. Career planning refers to the process in which an individual establishes career development goals, chooses a career, formulates corresponding education, training, and work plans, and takes necessary actions to achieve career goals while taking into account personal qualities and the external environment.

Keywords: *carrier planning, career goals, Self-awareness, CV, achievement*

Türkan İsmayıllı
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

Karyera planlaması

Xülasə

Universitet və kollec tələbələri arasında karyera planlaşdırma təşəbbüsləri fərdləri peşəkar səyahətlərini idarə etmək üçün lazım olan əsas bacarıq və istiqamətlərlə təchiz etmək üçün əsas mexanizmlər kimi dayanır. Bu tədqiqat karyera planlamasını və tələbələr üçün ali təhsildə onun öyrənilməsinin vacibliyini araşdırır. Tədqiqat təkmilləşdirilmiş qərar qəbuletmə bacarıqları, işdən məmnunluq, akademik performansın yüksəldilməsi, peşəkar inkişaf və uyğunlaşma mədəniyyəti kimi müsbət təsirləri araşdırır. Karyera planlaması fərdin şəxsi keyfiyyətləri və xarici mühiti nəzərə almaqla karyera inkişaf məqsədlərini müəyyən etməsi, karyera seçməsi, müvafiq təhsil, təlim və iş planlarını tərtib etməsi, karyera məqsədlərinə çatmaq üçün lazımi tədbirlər görməsi prosesidir.

Açar sözlər: *karyera planlaması, karyera hədəfləri, özünü tanıma, CV, nailiyyət*

Introduction

A career plan is a practical strategy that allows you to determine your skills and interests, set career goals, and put actions in place that will help you reach them. It's a continuous process, and it includes an overview of your current skills and experience and your career goals. According to Schermerborn, Hunt, and Osborn, “Career planning is a process of systematically matching career goals and individual capabilities with opportunities for their fulfilment” (Akgemişli, Şərif və Çelik, 2004).

The main goals of teaching the subject "Career planning" in higher education institutions are to provide students with self-assessment by identifying their unique interests, abilities, values, strengths, weaknesses and corresponding needs. At the same time, it helps students develop and demonstrate effective letter and oral communication skills, increase students' ability to identify fields that match their interests, abilities, values, strengths, and weaknesses, help them critically examine various career fields, and identify steps in the career search process.

Research

Main body – In addition, teaching specific ways to research career options and prepare a list of possible career options, create a resume that represents their skills, abilities, and experiences, transfer skills and knowledge that will modify, edit, and improve it, cross-cultural work styles, and work ethics is to teach to identify the differences.

What is a career – A career is the sum of all the things done to reach a certain point in working life. All the work done means all the activities starting from choosing a higher qualification and ending the working life. Of course, the energy spent in such a long time needs to be directed in a certain way in order to give better results. Career is a set of tasks that an employee can follow during his career. In the traditional method, the concept of career is valid only for professional employees and management, but in modern times it is considered as a key factor for all employees. Thus, in the traditional method, the concept of career included only the promotion of high-ranking officials to new positions, assignments in projects, and similar changes (Rzayev, 2014). In modern times, enterprises are motivating their employees in this direction by focusing on the concept of professional career. Here the main responsibility falls on the organization, but the employees also have special responsibilities in the formation and development of their careers. Career – It will appear before us as a ladder at every stage of our career. Career planning should be done by everyone who wants to achieve certain success in business life. It should not be forgotten that time, work and planning are the main conditions for a good career. Career planning is an issue that every working individual should think about from time to time. Sometimes this is due to the need to choose or change a field of work, and sometimes it is due to the need to plan what is necessary to advance in the career. The goal here is to develop yourself and build your future by adapting to changing conditions without depending on others (Manovich, 2002).

Career planning is an individualized process that should be tailored to people's abilities, goals and interests. In some special education units, specialist tutors can provide individual career planning support. In addition, it is possible to get support in this regard from private institutions and organizations that provide education and career advice.

If we collect the tasks to be done for career planning under three main headings, we can call them knowing yourself, knowing the labor market and preparing an action plan.

Self-awareness – to know your beliefs, values, skills and expectations from your work life is especially important in business decisions. Unfortunately, sometimes it takes a long time for individuals to recognize themselves while they are being raised. Sometimes life-important decisions are made by others or are interfered with from outside. When the individual realizes that these decisions are not correct, it causes a huge waste of time in his life.

Analyzing the labor market – In order to study the labor market, you need to pay attention to many nuances. Getting to know new or unknown job fields is very important for every job seeker. All work areas related to the specialization should be studied in depth, the prospects of these work areas and labor evaluation. The career planning process should be carefully planned according to certain basic steps. In this process, in addition to the following basic steps, additional steps according to the specific situation of the person should be carefully performed.

Enhancing employability – Career planning education can help college students clarify their career development direction and their careergoals, motivating them to achieve those goals. By employing scientific methods and practical steps, studentsconsciously enhance professionalism, exercise professional abilities, and participate in targeted learning,training, and social practice activities.

This approach builds a robust foundation for future career development,contributing to continuous improvement in overall quality and competitiveness (Kızılıoğlu, 2012). Motivating students to achieve their goals.Career planning education can help college students clarify the value and meaning of life, establish correctcareer values, and establish suitable career goals. Once they have established their career goals, they would bemotivated to pursue achievements and self-realization. This motivation fosters determination, self-confidence, courage, and strength, empowering students to overcome obstacles and difficulties in their pursuit of success.

What Makes Career Planning a Success?

What is most needed to make career planning a reality and success is a strong and inflicting conviction of the top management in career planning and their ability to permeate their enthusiasm down below. The path may be tiring, but once determined steps have been taken, the success will be seen lying ahead making the management effective and its human resources most productive, benefiting all in the organisation. Some of the other factors and measures which can contribute towards the success of career planning are: Business Enterprise should be expanding if career planning is to be feasible, as in such organisations long-term projection of the requirements of the technical, managerial and personnel can be made, and it can provide ample opportunities for vertical mobility or promotion. An organisation must have clear corporate goals for the ensuing five, ten and fifteen years, and on the basis of its corporate plans it should conduct hnalysis periodically; to determine the types of changes, its functions, activities, procedures, technology and materials (Benligiray, 2006). If this is not done, an organisation cannot develop the Interested, goal-directed, motivated and hard working employees are essential for making a career planning programme effective. An organisation can create an environment and show genuine concern for the development of the employees, but the employees must be willing to make use of the resources and opportunities available. There are instances when employees are not interested either in further developing themselves or in making use of the training and developing facilities provided by the organisation. As they are contented with what they are, the question of planning their career further does not arise. Selection of right person for the right job is an essential pre-requisite for career planning. The right person should not only be qualified and have necessary experience for the job applied for, but he or she should also have enough potential and urge to develop and grow fbrther in the organisation. Maintenance of proper age balance in career planning is also necessary to avoid rapid promotions and promotion blocks caused by an age structure which is over balanced either on the side of age or that of the youth. Such blocks will not only create problems and difficulties for the smooth working of career plans, but may also affect the growth and effective functioning of the organisation. The latter must have both the process of continuity and renewal in the management function and personnel (Aytaç, 2009). Career planning work can be made effective by harmonking the needs of the organisational growth with the normal growth and aspiration of individual employees. Maaagement of career stress: Many employees experience stress at wok which is I as damaging to an individuals' career as it is to an organisation. Such a stress may manifest itself in the form of apathy, withdrawal, dissatisfaction, absenteeism, increased accident proneness, hypertension and heart disease. This tension is generally caused either by blockage of career or lack of control when one feels that he or she is on the way out, either because of impending retirement, or because one is out-paced by younger employees. The management can help the employee to get over this stress either by offering career stress management programmes for getting back in control, and clarifying uncertainties. The management can also help him or her by increasing the level of participation in decisions that clearly affect how and when one does his or her job, or by making him or her aware to what other jobs one can switch over, and how gainfully one can keep oneself occupied after retirement (Yerlikaya, Kanishli, & Bozdoghan, 2020).

Individual Responsibility on Career Planning

According to the theory and practice of management, the career planning process focuses particularly on individual skills, abilities, needs or aspirations. Given all this, the individual will create a basic information necessary to ensure preparedness for a possible promotion. Individual career planning (Zlate, 2004) can be defined as all actions of self assessment, exploration of opportunities, establishing goals etc., designed to help the individual to make informed choices and changes about career. It is a complex action that requires systematic and careful thinking in formulating short and long term objectives (Kızılıoğlu, 2012). Career planning is based, therefore, on the evaluation of individual skills, interests and motivation, on the analysis of organizational opportunities, setting goals for their careers and develop a strategy to achieve those goals. Individual career planning (Zlate, 2004) can browse through five steps: 1. Self assessment is the collection of information about yourself (values, interests, skills), continuous assessment and

reporting to others. 2. Exploring opportunities involves gathering information about existing opportunities within but also outside organizations (training and other development methods). 3. Making decisions and setting goals on short and long term for training requirements, change of job / department etc. 4. Planning consists of determining ways and means of achieving goals, ordering their actions to achieve them, considering its consequences, setting deadlines and resource requirements. 5. Pursuit of achivement goals, action by the individual accounts for his successes and failures and make decisions to retain or change career course. Individual perspective on career (Chartered Institute of Personnel and Development – CIPD, 2005) is determined by the status of the individual professional and personal life, age, family circumstances, financial expectations, desired lifestyle, etc. Some individuals are hoping to be promoted to a senior position within an organization, others want to take a new job in another organization, accepting new and different responsibilities by investing in developing new skills and acquiring new abillities, reducing or increasing the number of work hours, or looking for jobs with a flexible working schedule (Yiu, 2022).

Conclusion

According to the article career planning initiatives among university and college students stand as pivotal mechanisms for equipping individuals with the essential skills and direction needed to navigate their professional journeys. Everyone who wishes to succeed in the corporate world should plan their career. It should not be forgotten that time, work and planning are the main conditions for a good career. Planning one's career is something that every working person should occasionally consider. This can be caused by the necessity to decide on a new job path or by having to plan the steps required to advance in one's current field of employment. By becoming independent of others and learning to adapt to changing circumstances, the objective here is to grow as a person and create your future. Career planning is based, therefore, on the evaluation of individual skills, interests and motivation, on the analysis of organizational opportunities, setting goals for their careers and develop a strategy to achieve those goals.

References

1. Manovich, L. (2002). *The Language of New Media.* Massachusetts Institute of Technology.
2. Yerlikaya, A., Kanishli, E., & Bozdoghan, D. (2020). Career Application and Research Centers in Universities: Black Sea Region. *TOGU Career Research Journal,* 16-23.
3. Yiu, Z. (2022). *Research on the Guidance of Volunteering for Senior High School Students Under the Perspective of Career Planning*. Hebei Normal University.
4. Akgemişli, T., Şərif, Ş. və Çelik, A. (2004). *Karyera idarəetmə*. Qazi Nəşrləri.
5. Aytaç, S. (2009). İş həyatında karyera idarəetmə. A. Yelboğa (red.). *İdarəetmədə insan resursları araşdırmaları.* Turhan Kitabevi.
6. Benligiray, S. (2006). *İnsan resurslarının idarə edilməsi*. Nisan Kitabevi.
7. Kızılıoğlu, S. D. (2012). *İnsan resurslarının idarə edilməsi üzrə işə qəbul*. Magistrlik dissertasiyası.
8. Rzayev, P. (2014). *Müəssisə və təşkilatlarda heyətin idarəedilməsinin aktual problemləri.*

Received: 14.08.2024
Revised: 20.09.2024
Accepted: 07.10.2024
Published: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/19-24

Təhminə Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin Quba filialı
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
tehmine.eliyeva@quba.adpu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-2520-4371

Visbaden toplantısından Münhen sövdələşməsinə Azərbaycan mühacirəti

Xülasə

XX əsrin 20-ci illərində qurulan Sovet hakimiyyəti istilaya məruz qoyduğu xalqlarla yanaşı, Rusiya içərilərində yeni rejimlə ayaqlaşmaq istəməyən siyasi xadimlərin mühacirət dövrü başladı. Həmin siyasi mühacirlər Avropanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşaraq öz ölkələrinin azadlığı naminə mübarizəni davam etdirdilər.

Bu dövrdə birikdə mübarizə üçün birləşən Qafqaz siyasi mühacirlərindən və Rusiya mühacirlərindən bəziləri Visbaden, Münhen və digər görüşlər keçirmiş, müəyyən razılıqlara gələrək birlikdə mübarizəyə qərar vermişdilər. Lakin bu birliyə qoşulmayan digər mühacirlərin bu razılaşmalarda olan asılılıq siyasətinə qarşı çıxması mühacirlər arasında uçurum yaradacaq fikir ayrılıqları yaratmışdır.

Açar sözlər: *mühacirət, Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan, Türküstan, Münhen*

Tahmina Aliyeva
Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in History
tehmine.eliyeva@quba.adpu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-2520-4371

Azerbaijan Emigration From the Wiesbaden Meeting to the Munich Agreement

Abstract

In the 20s of the XX century, the period of emigration of political figures who did not want to keep up with the new regime began, along with the peoples invaded by the Soviet power. Those political emigrants settled in different countries of Europe and continued to fight for the freedom of their countries.

During this period, some of the Caucasian political emigrants and some of the Russian emigrants, who united to fight together, held meetings in Wiesbaden, Munich and other places, reached certain agreements and decided to fight together. However, the opposition of other immigrants who did not join this union to the dependency policy contained in these agreements created differences of opinion that would create a gap between the immigrants.

Keyword: *emigration, Russia, Azerbaijan, Georgia, Turkestan, Munich*

Giriş

XX əsrin 20-ci illərində Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə bir çox xalq və siyasi xadimlər üçün çətin bir dövr başladı. Sovet rejiminin təsiri altında olan xalqlar, xüsusən də Qafqaz və digər ərazilərdə yaşayanlar, yeni hökumətin totalitar siyasətinə qarşı çıxaraq mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldılar. Sovet işğalından qaçan bir çox siyasi lider və ziyalılar ölkələrini tərk edərək Avropada mühacirət həyatı yaşamağa başladı.

Bu mühacirlər əsasən Avropa ölkələrində, xüsusən də Almaniya, Fransa və Polşa kimi ölkələrdə məskunlaşdılar. Mühacirətdə olsalar da, onlar öz ölkələrinin müstəqilliyi və azadlığı uğrunda müba

rizələrini davam etdirmək niyyətində idilər. Qafqaz siyasi mühacirləri arasında bir çox tanınmış şəxslər bir araya gələrək, müstəqillik üçün birgə hərəkət etməyin zəruriliyini anlayaraq müxtəlif toplantılar və görüşlər təşkil edirdilər. Visbaden və Münhendə keçirilən görüşlər bu baxımdan əhəmiyyətli idi. Bu görüşlərdə əsas məqsəd Rusiya imperiyasının təsirindən çıxmaq və Qafqazda müstəqillik ideyasını genişləndirmək üçün birlik yaratmaq idi (“Azərbaycan” jurnalı, 1991, s. 125).

Tədqiqat

Lakin bu dövrdə siyasi mühacir hərəkatında bir çox fikir ayrılıqları da meydana çıxdı. Müxtəlif millətlərdən olan mühacirlər arasında ortaq bir strategiya tapmaq çətin olurdu. Visbaden və Münhen görüşlərində əldə edilən razılaşmalar bəzi mühacirləri bir araya gətirsə də, digərləri bu ittifaqa qoşulmaqdan imtina etdilər. Mühacirlər arasında yaranan bu fikir ayrılıqları zamanla daha da dərinləşdi və bir çoxları mübarizəni fərqli yollarla davam etdirməyə çalışdı. Nəticədə, Qafqazın azadlığı üçün mühacirət dövründə başlayan birlik cəhdləri tamamilə uğurlu olmadı, çünki ortaq məqsəd olsa da, ona çatmaq yolları barəsində ciddi mübahisələr mövcud idi.

Mühacir həyatı yaşayan tək Qafqaz xalqları deyildi, eyni zamanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Rusiyada əvvəl yaradılmış müvvəqqəti hökümətin bəzi müxalif ünsürləri də bu cür təşkilatlanmalar yaradaraq öz siyasi fəaliyyətini Avropada davam etdirirdilər. 1951-ci ilin avqust ayında Almaniyanın Münhen şəhərində nəşrə başlanan Kafkas komitəsinin mətbu orqanı olan “Kafkasya” jurnalı 1920-ci il istilasından sonra öz doğma vətənlərini tərk edib, mühacirət etmiş qafqazlıların toplaşdığı, qafqazın tarixi keçmişi, cari hadisələrin müzakirə edildiyi bir siyasi tarixi ictimai bir jurnal idi.

1951-ci il noyabrın 7-də Qərbi Almaniyanın Visbaden şəhərində keçirilmiş konfransda Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurasını daha geniş cəbhəyə çevirmək haqqında qərar qəbul edilmişdi. Bu qərar əsasında bəzi rus və qeyri-rus mühacir təşkilatları 1952-ci ilin oktyabrında Antibolşevik Mübarizəsinin Koordinasiya Mərkəzini yaratdılar. Bu mərkəzin yaradılması barədə razılaşmaya Azərbaycan Milli Birlik Məclisi adından Ceyhun Hacıbəyli, Əkbər ağa Şeyxülislam və Cahangir Kazımbəy imza atmışdılar. Lakin Koordinasiya Mərkəzindəki daxili ixtilaflar nəticəsində 1952-ci ilin dekabr ayında Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələri mərkəzin tərkibindən çıxdılar. 1953-cü ildə təşkilat iki yerə parçalandı və nəticədə, formalaşan qurumların hər biri ayrılıqda öz Koordinasiya Mərkəzlərini yaratdı. A. Kerenskinin və S. Melqunovun başçılıq etdiyi birinci Koordinasiya Mərkəzinə yalnız rus təşkilatları və bir qeyri-rus təşkilatı – “Hürriyyət uğrunda savaşan Erməni Birliyi” daxil oldu. Azərbaycan Milli Birlik Məclisi isə digər qeyri-rus təşkilatları ilə birgə ikinci Koordinasiya Mərkəzində təmsil olunmuşdu. Bu vəziyyət, Ə. Fətəlibəyli-Düdənginskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Milli Birlik Məclisinin vaxtilə rus mühacir təşkilatları ilə işbirliyi qurma taktikasının yanlış olduğunu göstərdi (Hacıbəyli, 1952). Amerikan Komitəsinin iki Koordinasiya Mərkəzini barışdırmaq və bir araya gətirmək cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi və nəticədə onların maliyyələşdirilməsi dayandırıldı. Beləliklə, Koordinasiya Mərkəzləri fəaliyyətlərini dayandırdılar. Füssen, Ştutqart, Visbaden və Starnberq konqreslərində qəbul edilən qərarlar nəticəsində Münhen konqresində Rusiya millətlərinin qurtuluşu üçün vahid siyasi mərkəz yaradılması məqsədilə addımlar atıldı. Bu konqreslərdə iştirak edən rus siyasi partiyaları millətlər məsələsinin bolşevizmin tam məhvindən sonra Rusiya vəhdətinin mühafizəsi şərti ilə Rusiya Müəssislər Məclisi tərəfindən həll edilməsi lüzumunda razılığa gəlmişdilər. Ştutqart konqresində isə Rusiya millətlərinin təyini-müqəddərat haqqı tanınmış, lakin Rusiya torpaqlarının balkanlaşmasının bütün Rusiya millətlərinin mənfəətinə uyğun olmadığı bəyan edilmişdir. Visbaden konqresində isə Rusiya xalqlarının bərabər və sərbəst olaraq demokratik əsaslarda referendum yolu ilə öz müqəddəratlarını təyin etmək haqqı tanınmışdır. Münhen bəyannaməsi ilə Koordinasiya Mərkəzinə daxil olmuş qeyri-rus qruplar milli dövlətlərindən bəhs etməmək öhdəliyi altına girmişdilər. Bu, rus imperializminin gizli şəkildə davam etdiyini göstərirdi. Nizamnamənin təşkilat əsaslarına görə, Koordinasiya Mərkəzində ruslar bütün qeyri-rusların sayı qədər üzv olmaq hüququna malik idilər, bu isə millətlərə "bərabərlik" haqqının əsassız olduğunu sübut edirdi. Münhen bəyannaməsini Azərbaycan Milli Birlik Komitəsi adından Ceyhun Hacıbəyli, Şeyxülislam və Kazımbəy imzalamışdılar. Bu şəxslər nə Visbadendə, nə də Münhendə Azərbaycan türkünün onlara həvalə etdiyi müqəddəs səlahiyyətləri millətinin əleyhinə olaraq pisliyə əl atmaqda tərəddüd etməmişdilər.

Koordinasiya Mərkəzinin təşkilini rus partiyaları üçün ciddi milli təşkilatlar qarşısında bir məğlubiyyət kimi təsvir etmək olar. Heç bir ciddi qeyri-rus təşkilatın bu mərkəzdə iştirak etməməsi rus imperializminin istiqlalçı milli qüvvələr qarşısında tam məğlubiyyətini göstərirdi. Visbaden konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndələri "Azərbaycan" adlı bir jurnal nəşr etdirməyə başladılar.

Şimali Qafqaz nümayəndələri isə "Hür Kafkasya" adlı məcmuə dərc etdirdilər. "Azərbaycanlıların etirazı" adlı məqalədə 21 noyabr 1951-ci ildə Ankarada Dr. H. Atamanın riyasəti və mühəndis İsmayıl Sarıyelin katibliyi ilə Azərbaycan koloniyasının öndə gələn bir sıra şəxslərinin bir araya toplanması və məlum toplantı ilə bağlı iclas keçirdikləri, həmin iclasda Məmməd Əmin Rəsulzadənin hesabatının dinlənildiyi bildirilmişdir. Həmin məruzənin bir neçə abzası da jurnalda dərc olunmuşdur. Hesabatda, Velikorus partiyaları tərəfindən Stutqard şəhərində qəbul olunan qərarlara qarşı Azərbaycan mühacirlərinin etirazları ifadə edilmişdir.

1951-ci il noyabrın 7-də Qərbi Almaniyanın Visbaden şəhərində beş mühacir rus təşkilatlarının (1. "Rusiyanın Hürriyyəti üçün Mücadilə Birliyi". 2. "Milli mək Birliyi". 3. "Rus Xalq Hərəkatı". 4. "Xalqın Hürriyyəti üçün Mücadilə Məmiyyəti". 5. "Rusiya Xalqlarının Qurtuluşu üçün Mücadilə Birliyi") və beş də rus olmayan millətlərə mənsub təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə konfrans keçirildi. Konfransda ukraynalıların və gürcülərin, türküstanlıların, şimali qafqazlıların tanınmış adamları iştirak etmişdi (Yaqublu, 2018, s. 34).

Azərbaycan nümayəndəsi kimi həmin iclasda "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" adlı bir təşkilatın üzvləri Ceyhun Hacıbəyli, Əkbər Ağa Şeyxüslamov və İsmayıl Əkbər, Türküstan nümayəndəsi kimi "Türk ili" komitəsinin təmsilçiləri olan K. Kanatbay və D. Tageberli, Gürsütan nümayəndəsi kimi "Gürcü Milli Şurası" (Bu partiya 12 oktyabr 1951-ci ildə qurulmuşdur. – T. Ə) Şimali Qafqaz adından "Şimali Qafqaziya Bolşevik əlehdarı milli Birliyi" kimi Abdurrəhman Avtorhanov (Kunta) iştirak etmişdir ("Kafkasya" junalı, 1951, s. 40-46). Bu iclasda qəbul olunan bəyannamə 3 maddədən ibarət olmuşdur:

- Qeyri-rus millətlərin mübarizəsi "Rusiyanın daxili işi" elan olunmuşdur.
- Beləliklə, faktiki olaraq rus mühacir təşkilatlarının təkid etdiyi "vahid, bölünməz Rusiya" prinsipi təsbit olunur
- SSRİ-nin süqutundan sonra qeyri-rus millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi gələcəkdə çağrılacaq Rusiya Müəssislər Məclisinin öhdəsinə buraxılırdı (Cabbarov, 2018, s. 64).

Kafkasya jurnalının materilalarından məlum olur ki, keçirilən iclas "Rusiya Millətlərini Qurtarma şurası" tərəfindən rus olmayan millətlərlə böyük və bölünnməz Rusiya yatarmaq bir sıra məsələləri öz aralarında həll etməkdən ibarətdir. Bu qərar digər siyasi mübarizlər tərəfindən qəti etirazlara səbəb olur və qərarı qəbul edən Qafqaz mühacirlərinin xəyanəti kimi qəbul edilir. Beləliklə, bu konfransdan sonra qərbdə yaşayan mühacirlər arasında qəti olaraq iki fərqli siyasi düşüncənin mövcud olduğu açıq aşkar görülür.

İclasın keçirilməsindən sonra Azərbaycan Gürcüstan və Türküstanın mühacirətdə yaşayan nümayəndələri öz təmsil etdikləri təşkilatlarının adından bu toplantıya qarsı qəti və kollektiv şəkildə etirazlarını bildirdilər. Kollektiv imzalarla bəyannamədəki şərtlərin qəbulunun qeyri-mümkünlüyünü bildirir.

"Kafkasya" jurnalının 4-5 sayında "Visbaden toplantısı münasibəti ilə başlığı altında" Azərbaycan mühacirləri tərəfindən azərbaycanlıların etirazı, gürcülərin etirazı nəşr olunmuşdur.

Visbaden konfransında istirak etmiş Azərbaycan nümayəndələri yaratdıqları təşkilatın adından "Azərbaycan" adlı bir jurnal nəşr etdirməyə başlayır. Şimali Qafqaz nümayəndələri isə yaratmış olduqları təşkilat adından "Hür Kafkasya" adlı məcmuə dərc etdirirlər.

"Azərbaycan" dərgisi haqqında M. Kəngərli tərəfindən A. Düdənskinin "Hesabı"na dair" adlı məqaləsində 1951-ci ildə ay göstərilmədən nəşr olunan "Azərbaycan" dərgisinin yarısı türk, yarısının rus dilində çap olunduğunu öyrənirik.

1951-ci il tarixində toplanan Füssen konqresində iştirak etmiş rus partiyalarının hamısı (Rusiya Xalqlarının Qurtuluşu Uğrunda Mücadilə İttifaqı xaric) millətlər məsələsinin bolşevizmin tam

məhvindən sonra Rusiya vəhdətinin mühafizəsi şərti ilə Rusiya Müəssislər Məclisi tərəfindən həll edilməsi lüzumunda razılığa gəlmişlər.

19 avqust 1951-ci il tarixində toplanan Ştutqart konqresində iştirak etmiş bütün rus partiyaları isə millətlər məsələsində Rusiyanın Hürriyyəti Uğrunda Mücadilə İttifaqı Partiyasının aşağıdakı fikrini mənimsəmiş bulunurdular:

"...Konqresdə iştirak edən rus siyasi partiyaları Rusiya millətlərindən hər birisinin təyini-müqəddərat haqqını tanıyır, bu millətlər də Rusiyanın parçalanmasının, siyasi, iqtisadi və mədəni mənfəətlərinin əksinə qane olurlar... Rusiya torpaqlarının balkanlaşması istisnasız olaraq bütün Rusiya millətlərinin mənfəətinə uyğun deyildir. Bu hal həmin millətlər arasındakı həyati əhəmiyyətli mədəni və iqtisadi əlaqələrin sarsılmasına gətirib çıxaracaq, bundan başqa dəfələrlə qanlı qardaş qırğınları şəklində təzahür edəcək daimi münaqişələr doğuracaqdır. Bunun üçün də istisnasız olaraq bu millətlərin mənfəətlərinə uyğun olacaq yeganə doğru yol Rusiyanın parçalanması deyil, federasiya və milli-mədəni muxtariyyət əsasında, azad Rusiya millətlər ailəsi vəhdətinin mühafizəsidir" ("Rus demokratı" məcmuəsi, 1951, s. 2).

Ştutqart konqresinin ardınca 7 noyabr 1951-ci il tarixində toplaşmış bədnam Visbaden konqresinə təcili uydurulmuş "milli" təşkilatların nümayəndələri də qatıldığından dəfələrlə "Kafkasya" sütunlarında təmas edildiyinə rəğmən, bu konqresdə millətlər məsələsinə dair qəbul olunmuş qərarları qısaca da olsa, burada xülasə etməyi faydalı görürük. Qərar budur:

"...Rusiya xalqlarının bərabər və sərbəst olaraq demokratik əsaslarda referendum yolu ilə öz müqəddəratlarını təyin etmək haqqı tanınır. Belə bir təyini-müqəddərat haqqı Rusiyada kommunist diktaturasının tam süqutundan sonra ya plebissit, ya da Milli Müəssislər Məclisi və ya Ümumrusiya Müəssislər Məclisində alınacaq qərarlarla gerçəkləşəcəkdir".

Beləliklə, bu görüş Koordinasiya Mərkəzi nizamnaməsinin siyasi platforma hissəsinin 3-cü maddəsində də millətlər məsələsinin əsası olaraq eynilə mühafizə edilir. Bu maddənin 3-cü qeydi xüsusilə diqqətə layiqdir.

Burada Sovetlər Birliyi xalqlarının qurtuluşu üçün mücadilə orqanı olduğu bildirilən Koordinasiya Mərkəzinin bütün mühacirəti birləşdirmədiyi qeyd edildikdən sonra bu mərkəzə daxil olan rus təşkilatlarının özlərini gələcək rus hökumətinin nüvəsi olaraq qəbul etmədikləri bildirilir. Bununla birlikdə Koordinasiya Mərkəzinə daxil qeyri-rus təşkilatları da özlərini təşəkkül etmiş müstəqil milli dövlətlərin təmsilçiləri adlandırmırlar.

Zahirən Koordinasiya Mərkəzinə daxil olan rusların qeyri-ruslara doğru atılmış bir addım kimi görünən bu qeydin həqiqətdə qeyri-rusların boğazına sarılmış rus imperializminin bu dəfə daha gizli şəkildə yıxıcı rol oynadığını görmək çətin deyil. Nizamnaməni imzalamış rus partiyalarının gələcək rus hökumətinin nüvəsini təşkil etmədiklərini qəbul etmələri təbii bir haldır və belə bir öhdəlik onları təşəkkül etmiş bir Rusiya dövlətinin təmsilçiləri ola bilmək haqqından və imkanlardan heç də məhrum etmir. Qeyri-rus təşkilatlarına gəlincə, bədnam qeyd bunların üzərinə təşəkkül etmiş milli dövlətlərini inkar edərək bundan heç bəhs etməmək öhdəliyini qoyur ("Rus demokratı" məcmuəsi, 1951).

Münhen bəyannaməsi ilə Koordinasiya Mərkəzinə daxil olmuş qeyri-rus qrupların belə bir öhdəlik altına girmələrinin rus partiyaları üçün necə böyük əhəmiyyət ifadə etdiyini bəyannaməni imzalayanlardan A. Mixaylovskinin bu münasibətlə yazdığı və "Russkaya ideya" qəzetinin eyni sayında dərc etdirdiyi bir məqaləsindən bərabər izləyək:

A.Mixaylovski qeyri-ruslara təşəkkül etmiş milli dövlətlərindən bəhs etməmək öhdəliyini qoyan bədnam 3-cü maddənin 3-cü qeydini eyni ilə təkrarladıqdan və eyni zamanda gələcəkdə mərkəzə daxil olacaq digər qeyri-rus təşkilatların da bu prinsipləri tamamilə qəbul etmələrinin vacibliyini xeyli təriflədikdən sonra davam edir:

"....Başqa sözlə bu, Koordinasiya Mərkəzi nizamnaməsinin Sovetlər Birliyində kommunist diktaturasının tam süqutu və buradakı millətlərin öz müqəddəratı və Rusiya ilə gələcək münasibətləri haqqında bir qərar verincəyə qədər ümumrusiya mübarizəsi sıralarında faktiki olaraq təşəkkül tapan müstəqil dövlətlərin tanınmaması deməkdir. Nizamnamə yalnız 1922/1923-cü illərdə beynəlxalq səviyyədə tanınmış dövlətləri bundan müstəsna tutur". Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki,

1922/1923-cü illərdə beynəlxalq aləmdə tanınmış dövlətlər dedikdə, Polşa və Baltik dövlətləri də nəzərdə tutulur.

Nizamnamənin təşkilat əsaslarının təhlilinə gəlincə, Koordinasiya Mərkəzində rusların bütün qeyri-rusların sayı qədər üzv olmaları bu təşkilatda millətlərə "bərabərlik" haqları iddiasının əsassız olduğuna sübutdur. Hələ mərkəz rəhbərliyinə Melqunovun gətirilməsi isə bu təşkilatın qeyri-ruslar haqqında bəslədiyi "xoş niyyəti" açıq göstərməkdədir. O Melqunov ki, indiyə qədər Sovetlər Birliyindən sadəcə Rusiya, buradakı qeyri-rus millətlərdən də "azlıqlar" deyə bəhs etmişdir.

Adı çəkilən Koordinasiya Mərkəzinin nizamnaməsi Azərbaycan Milli Birlik Komitəsi adından Ceyhun Hacıbəyli, Şeyxülislam və Kazımbəy tərəfindən imzalanmışdır. Məlumdur ki, bu şəxslərdən Ceyhun Hacıbəyli ilə Şeyxülislam bədnam Visbaden anlaşmasını da Azərbaycan Milli Birlik Məclisi adından imzalamışlar.

Dr. H. Atamanın başçılığı və mühəndis İsmayıl Sarıyelin katibliyi ilə Azərbaycan koloniyasının öncül şəxsləri bir araya gələrək Məmməd Əmin Rəsulzadənin hesabatını dinlədilər. Rəsulzadə hesabatında Stutqartda keçirilən konfransda rus partiyalarının "Rusiya Millətlərini Qurtarma Şurası" yaratdığını və milli azlıqların bu şuraya cəlb edilməyə çalışıldığını qeyd etdi. O, Visbaden konqresində "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" adından iştirak edən Ceyhun Hacıbəyli, Əkbər Ağa Şeyxüslamov və İsmayıl Əkbərdəyə qarşı kəskin etiraz etdi.

Visbaden konqresində Azərbaycan adına iştirak edən və milli davasına xəyanət edən Ceyhun Hacıbəyli, Əkbər Ağa Şeyxüslamov və İsmayıl Əkbərdəyə etiraz edildi.

H. Zeynallının başçılığı və Dr. A. Yaşatın katibliyi ilə eyni mövzuda 24 noyabr 1951-ci ildə Ankarada ikinci iclas keçirildi ("Kafkasya" junalı, 1952, s. 20).

5 dekabr 1951-ci ildə İstanbulda Azərbaycan siyasi mühacirlərindən Naki Keykurunun başçılığı və Xəlil bəyunun katibliyi ilə keçirilən iclasda, prof. Əhməd Cəfəroğlu, Mirza Bala Məmmədzadə və müəllim Süleyman Təkinər Visbaden konqresinin Azərbaycan milli maraqlarına zidd olduğunu bəyan etdilər.

Gürcüstan Milli Mərkəzi İcra Komitəsi 27 noyabr 1951-ci ildə Parisdə keçirilən iclasda Visbaden konqresində iştirak edən "Gürcü Milli Şurası"nın Gürcü mühacirətini təmsil etmədiyini və bu konqresin Kerenski və tərəfdarlarının bir oyunu olduğunu bəyan etdi. Gürcülər, D. Maçavarainin başçılığı və A. Manvelişvilinin katibliyi ilə 20 noyabr 1951-ci ildə Parisdə keçirilən iclasda Visbaden konqresinə qarşı etirazlarını bildirərək, gürcü millətinin müstəqilliyini və rus mühacirətindən ayrılma haqqını bir daha təyin etdilər ("Kafkasya" junalı, 1952, s. 25).

Şimali Qafqaz Milli Komitəsi 24 noyabr 1951-ci ildə keçirilən iclasda Visbaden konqresində Şimali Qafqaz adından iştirak edən Abdurrahman Avtorhanovun fəaliyyətinə qarşı etiraz etdi və rus mühacirləri ilə iş birliyinə qarşı çıxdı.

Nəticə

XX əsrin 20-ci illərində Sovet istilasından sonra bir çox Qafqaz siyasi xadimi mühacir həyatı yaşamışdır. Məlum olduğu kimi mühacirlər Almaniyanın Münhen, Visbaden və Ştutqart şəhərlərində siyasi təşkilatlar quraraq antisovet təbliğatı aparmış və Qərb dövlətlərini Sovet repressiyaları barədə məlumatlandırmağa çalışmışlar. 1951-ci ildə Almaniyada keçirilən Visbaden konfransında rus və qeyri-rus mühacir təşkilatları birləşmiş, bu konfranslar mühacirlər arasında daxili ixtilaflar yaratmışdır.

Məqalədə göstərilən faktlardan da aydın olur ki, Visbaden və Münhen bəyannamələri rus imperializminin gizli siyasətini göstərmişdir. Qafqaz və Türküstan xalqlarının azadlıq mübarizəsinə mühacirət həyatında da zərər vurmuşdur.

Ədəbiyyat

1. *"Azərbaycan" jurnalı.* (1991). 28, 125.
2. *Azərbaycan mühacirət irsi.* (2011). Elm və təhsil.
3. Cabbarov, F. (2018). *Mühacirət irsimizdən: Məhəmmədəmin Rəsulzadənin otuz məktubu.*
4. Hacıbəyli, C. (1952, iyul). "Visbadendən – Ştarnberqə". *"Azərbaycan" jurnalı*, 3.
5. *"Kafkasya" junalı*. (1951). 4-5, 40-44.

6. *“Kafkasya” junalı*. (1952). 16, 20-23.
7. *“Rus demokratı” məcmuəsi*. (1951). 2, 11-12.
8. Yaqublu, N. (2018). *Cümhuriyyət Qurucuları*. “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.

Daxil oldu: 16.07.2024
Baxışa göndərildi: 12.08.2024
Təsdiq edildi: 25.09.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/25-30

Aygün Əhmədova
Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aygun.medetqizi@mail.ru

Mollanəsrəddinçi şair Mirzə Məhəmməd Axundov

Xülasə

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ictimai, mədəni, ədəbi-bədii mənzərəsinin daha dərindən və əhatəli şəkildə mənimsənilərək dərk edilməsi naminə Mirzə Məhəmməd Axundovun həyat, fəaliyyət və ədəbi-bədii yaradıcılıq yolunun hərtərəfli araşdırılması məsələsi milli ədəbiyyatşünaslığın qarşısında aktual vəzifələrdən biri kimi durmaqdadır.

Mirzə Məhəmməd Axundovun məqalə və felyetonlarında, folklor toplamalarında olduğu kimi, şeirlərində də dövrün mühüm aktual problemləri qaldırılmışdır. Burada siyasi-ideoloji təxribatlar, erməni fitnəsi, onların törətdikləri qırğınlar, maarif, məktəb, təlim və tərbiyə məsələləri fəal vətəndaş, ziyalı təəssübkeşliyi ilə işıqlandırmışdır.

Araşdırmalardan məlum olur ki, elmi ədəbiyyatda da göstərildiyi kimi, Mirzə Məhəmməd Axundovun qızğın ictimai-mədəni və ədəbi fəaliyyəti haqqında hələ XX əsrin əvvələrindən dövrün ayrı-ayrı mətbu orqanlarında, ədibin öz kitablarının üz qabıqlarında və s. onun hər hansı mədəni tədbirdə iştirakı, orijinal və tərcümə əsərlərinin çapa hazır olması və ya çapdan çıxması haqqında müəyyən məlumatlar verilmişdir. Həmin məlumatlar Mirzə Məhəmmədin ictimai-mədəni və ədəbi fəaliyyətinin öz sağlığında da ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində olması haqqında təəssürat yaradır.

Açar sözlər: *şair, milli, mətbuat, cəmiyyət, şeir, müəllif, qəzet*

Aygun Ahmadova
Ganja State University
Doctor of Philosophy in Philology
aygun.medetqizi@mail.ru

Mollanasraddinist Poet Mirza Mahammad Akhundov

Abstract

In order to gain a deeper and comprehensive understanding of the social, cultural, literary and artistic landscape of Azerbaijan at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, Mirza Muhammad Akhundov’s issue of a comprehensive investigation of the life, activity and literary and artistic creative path is one of the urgent tasks before the national literary studies.

In Mirza Mahammad Akhundov's articles and feuilletons, folklore collections, as well as in his poems, important topical issues of the time were raised. Here, political-ideological provocations, Armenian sedition, massacres caused by them, education, school, training and upbringing issues were illuminated with the fanaticism of an active citizen and intellectual.

It is known from the researches that, as shown in the scientific literature, Mirza Muhammad Akhundov's active social, cultural and literary activities were reported from the beginning of the 20th century in different periodicals, on the covers of the writer's own books, etc. certain information is given about his participation in any cultural event, original and translated works being ready for publication or out of print. These data create the impression that Mirza Muhammad's social, cultural and literary activities were always in the center of attention of the public even during his lifetime.

Keywords: *poet, national, press, society, poetry, author, newspaper*

Giriş

Mirzə Məhəmməd Axundov həm də şair kimi tanınır. Onun şeirləri həm məzmun və formasına, həm də ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə rəngarəngdir. Yəni burada ölkədə baş verən yeniliklər-milli mətbuatın inkişafı, yeni tipli məktəblərin açılması, gənc nəslin elm və təhsilə meyli, eyni zamanda cəmiyyətdə hələ də qalan laqeydlik, ətalət, milli mənəvi dəyərlərimizə və tarixi şəxsiyyətlərimizə bəslənən etinasızlıq, köhnə fikirli qüvvələrin hələ də qüvvətli olub yeniliyə qarşı maneə törətmələri, aclıq problemi və s. məsələlər Mirzə Məhəmməd şeirlərində öz əksini tapmışdır. Bu şeirlər həm klassik üslubda, həm də yeni poetik formada – "Molla Nəsrəddin" jurnalının poeziya məktəbinə uyğun forma və məzmundadır. Məsələn, şairin "Qəzet" şeiri müxəmməs formasındadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Qəzet" şeiri M. M. Axundovun sağlığında çap edilməmişdir. Onun əlyazmasını Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi əməkdaşı, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şəlalə Ana Hümmətli "AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxivində mühafizə edilən əlyazma materiallarını araşdırarkən əldə etmiş" və onu institutun elmi əməkdaşı, şərqşünas Hacı Mustafa Mail oğlunun ərəb əlifbasından çevirməsi ilə 21 iyul 2005-ci il tarixli "Azadlıq" qəzetində dərc etdirmişdir. Şeirdə qəzetin əhəmiyyəti elmə bərabər tutulur, o, xalqı hər işdən agah edən, düz yola yönəldən, onu işıqlı gələcəyə aparan bir nemət kimi təqdim və tərif edir. Şeir əvvəlcə belə bir təqdimatla başlayır:

Elmə nisbət, tərbiyətbəxşeyi-aləmdir qəzet.
Məclis ara olmağiylə müsəlləmdir qəzet.
Sübhi misli-miraət- Skəndər- sağəri-cəmdir qəzet
Aləmin könlündəki əsrarə mərhəmdir qəzet
Xatiri şad etməyə hər dəm müsəmməmdir qəzet (Axundov, 2005).

Göründüyü kimi, müəllif qəzetin məziyyətləri sırasına onun cəmiyyətdə tərbiyəvi təsirə malik olması, yəni "tərbiyəbəxşi-aləm olması hər şeydən, hər bir sirdən xəbər verməsi, insanların ürəyindən xəbər verməsini, yəni "aləmin könlündəki əsrarə mərhəm" olması, ayrı-ayrı adamların ruhunu oxşayıb, xatirini xoş etməsi, daha doğrusu, bu cür işlərə daima hazır olması və s. bu cür keyfiyyətləri aid edirdi. O bildirirdi ki, bütün bu əlamətləri ilə qəzet insanlara inkişafın, tərəqqi və elmin, insanlığın, birlik və ədalətin yollarını nişan verir:

Göstərir yol daimül-övqat insaniyyətə,
Dəvət eylər elmə, xoş əxlaqə ürfaniyyətə,
Zərbə endirməkdədir məbnayi-şeytaniyyətə,
Sevməz insan qeyd olunsun həbli-heyvaniyyətə
Məqsədimə istiqamət ilə möhkəmdir qəzet.

M. M. Axundov qəzetin cəmiyyət üçün əhəmiyyətindən danışarkən bildirir ki, o, yəni qəzet adamlara insanlığın, əxlaq və ürfanlığın yolunu göstərir. Bununla da onu şeytan əməlinə uymaqdan qoruyur. O, insanlıqla heyvanlığın, qanmazlığın bir araya gəlməsi ilə heç cürə barışa bilmir. Həm də bütün bu məziyyət və məqsədindən, amalından dönmək barədə heç fikirləşmir, yəni "məqsədimə istiqamət ilə möhkəmdir qəzet". O çalışır ki, insanlar təklikdən, yalnız özünü düşünməkdən ictimailiyə, birliyə meyilli olsunlar. Qəzet insanlara kin və ədavətin hər iki tərəf üçün ziyanlı olduğunu, qarşılıqlı mehribanlığın, anlaşmanın isə mənfəət gətirdiyini göstərir.

Şairə görə, qəzet bütövlükdə mətbuat öz yazıları, həmin yazılarda irəli sürülüb işıqlandırılan fikirlərlə insanların məlumatlarını artırır, biliklərini genişləndirir, gördükləri işlərdə onlara düz və səmərəli yol göstərir. O, bütün gücünü, qüvvətini dağılmış, pozulmuş işlərin sahmana salınmasına, adamların başladıqları xeyirli işlərin başa çatdırılmasında əzmkar olmalarına kömək edir. Bu cəhətdən sadiq dost kimidir.

Qəzetin cəmiyyətə, insanlara etdiyi bütün kömək onların istiqlallarının, gələcək həyatlarının işıqlı, güzəranlarının firavan keçmələrinə yönəlmişdir. Bütün bunlar isə onun səhifələrindəki materiallarda aydın görünür.

Mirzə Məhəmməd göstərir ki, qəzetin səhifəsi sanki indinin, keçmişin və gələcəyin aynasıdır. Bu aynada bəşər övladının bütün əməlləri, arzu və istəkləri, gün-güzəranı, o cümlədən kasıbın çəkdiyi əziyyətlər, məhrumiyyətlər, mülkədarların öz iddialarında əvvəlki kimi qaldıqlarını, rəhmsizliklərini əks etdirir. Bir sözlə, hansı ictimai və ya hökumət gücü olur-olsun, mətbuata fərq etməz, o həmin güclərin hamısının öhdəsindən gəlməyə, onları xar etməyə qadirdir. Çünki qəzet "rübi məskunun bütün gizlinlərini izhar edər", öz materiallarında yaxşı haqda yaxşı, yaman haqda onun özünə və əməllərinə uyğun olaraq, yaman əxbar edər". Qəzetin gözündən heç bir cəhət, heç bir gizlin yayınmadığı kimi, o, ariflərlə də arifanə davranır. Daha doğrusu, "adili təsbihi-arifdun xoşrəftar edər". Bütün bunlar isə qəzetin "hüsni-xülqə rəhnuma elmilə həmdəm" olması ilə əlaqədardır. Qəzetin həyatda haqqın, ədalətin, firavanlığın, dinclik və bolluğun tərəfdarı, bütün həyati nemətlərin ümumən bəşər övladına, onun təminatına yönəldilməsi tərəfdarı olması onun fəaliyyətinin mahiyyətini müəyyənləşdirir. O, həyatda heç bir nizam-intizamın pozulmasını, birinin digərinə ziyan vurmasını və bu cür hallarla digərlərinin barışmasını, cahilliyin hökmranlığını istəmir.

Qəzetin – mətbuatın əsas məqsədi cəmiyyətin sağlam ruhda olması, birinin digərinə əl tutmağa çalışması üstə köklənməlidir. O, xalqı elmə, irfana dəvət etməklə cəhalətin, kin və ədavətin aradan qaldırılmasına cəhd edir. Onun nur saçan ziyası aləmə xoşbəxt gələcəyin işıqlı yollarını göstərir.

Tədqiqat

Mirzə Məhəmməd qəzetə, ümumən mətbuata yüksək qiymət vermişdir. Onun fikrincə, qəzet haqqın, ədalətin, xoşbəxtliyin, insanlığın, elm və tərəqqinin carçısı, cəhalətin, kin və ədavətin, geriliyin, zülm və haqsızlığın düşmənidir. Şair inanırdı ki, milli mətbuatın inkişafı cəmiyyətin bütün zümrələrinin şüurunda bir tərpənişə, inkişafa səbəb olacaq. Müşahidə etdiyi bu cür əlamətləri " oyandı" rədifli "Nəzm" başlıqlı satirasında belə təsvir etmişdir:

...Hər həftə yazırsan ki, müsəlmanlar oyanmaz,
Hürriyyəti qanmaz.
Həqdir sözün, amma bu müsəlmanlar inanmaz,
Heç kəs bunu danmaz.
İndi görəsən arifü-danalar oyandı,
Binalar oyandı (Mirəhmədov, 1988, s. 302-303).

M. M. Axundov Molla Nəsrəddinə müraciətlə bildirir ki, hər gün sən müsəlmanın bu ətalət və qəflət yuxusundan oyana bilmədiyindən yazırsan. Bunlar doğrudur. Ancaq bu sözlərə müsəlmanlar heç cürə inana bilməz. Çünki onlar çoxdan oyanmışlar. Sonra müəllif islam aləmindəki oyanmanın, zirəkliyin nədən ibarət olduğu barədə bir-bir məlumat verir. Şeirin sonrakı bəndinin hər birində həmin oyanıqlığın ayrı-ayrı lövhələri və xarakteri təsvir edilir.

Qafqazda soyğunçuluq, qaçaqlıq, haqsızlıq edənlər divan-dərə ilə şərikli fəaliyyət göstərirlər. " Molla" yəni "Molla Nəsrəddin"ə bildirir ki, onlara öyüd-nəsihət təsir etmir. Odur ki bu işlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, onlardan çox yazmaq gərəkdir. Bu soyğunçulara edibən nəsihət, deyilən söz sanki daşa, divara dəyib geri qayıdır. Bunların yolgöstərənləri isə fırıldaqçı mollalarla kələkbaz cindarlardır. Yəni xalq həm hökumət məmurlarının, həm də xurafatın cəngində qalıb çırpınmaqdadır. Bütün bunlar azmış kimi, cürbəcür adda bitib tükənməyən vergilər xalqın güzəranını daha da ağırlaşdırmaqdadır.

Elmi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, M. M. Axundovun "Ac" şeiri M. Ə. Sabirin "Tömeyi-nəhar" satirasının təsiri ilə yazılıb. Bu haqda sabirşünas professor Məmməd Məmmədov haqlı olaraq yazmışdır: "Ac şeiri Sabir satirasının təsiri altında yazılıb "Molla Nəsrəddin" səhifələrində dərc edilmiş ilk poetik nümunə sayıla bilər. Bu əsər üzərində "Tömeyi-nəhar"ın təsiri olduqca qüvvətli idi. Sonralar bəzi tədqiqatçılar tərəfindən "Ac" şeirinin hətta Sabir qələminin məhsulu kimi səciyyələndirilməsi, "Qeybi" imzasının xalq şairinə istinad verilməsi də bu iki əsər arasındakı ideya-tematik əlaqələrin sıxlığından irəli gəlmişdir" (Məmmədov, 1974, s. 37; 64, 99).

Doğrudan da, "Molla Nəsrəddin" jurnalının 14 aprel 1907-ci il tarixli 15-ci nömrəsində çap edilən "Tömeyi-nəhar" satirasında Sabir yazırdı:

Taxıl, taxıl deyib də çox çığırma zəngəzurlu tək,
Bəyin-xanın, xanın-bəyin əlində ehtikarı gör
(Sabir Mirzə Ələkbər, 2012, s. 91).

5 avqust 1907-ci ildə isə M. M. Axundov "Ac" şeirində yazırdı:

Xanın damaq vaxtıdır.
Nolub nəvayi cəngü ney.
Nə Zəngəzur fəqirini,
Nə orda ac qalanı gör (Mirəhmədov, 1988, s. 554).

Bütün bunlar M. M. Axundovun – "Qeybi"nin həm də Sabir poeziya məktəbinin nümayəndəsi olduğunu göstərir.

M. M. Axundov müsəlman əhlinin geriliyini, cahilliyini onun elmsizliyi ilə əlaqələndirir, təəssüflə bildirir ki, bu cəhət ölkədə hər cürə zülm və ədalətsizliyin tüğyan etməsinə səbəb olur; azadlıq hərəkatı Təbrizdə, ümumən İranda qanına qəltan edilib amansızlıqla yatırılır. Bütün bunlar şairin "Yazıblar" rədifli satirasında sənətkarlıqla açılıb göstərilmişdir. Məsələn, şeirdə oxuyuruq:

...Elm əhli olub rütbədə insani-mükəmməl,
Bielmliyi qeyr müsəlmanə yazıblar.
Elmin hünərin kəsb eləyib milləti-islam,
Qəflətdə yatıb qalmağı almanə yazıblar.

Ancaq sonrakı misralar müsəlmanların necə elm qazanıb, almanların isə elmsiz qalmalarını aydın göstərir. Əslində, məlum olur ki, "Öz məmləkətin elmlə abad qılanlar, ancaq bizim İranı da viranə yazıblar". Sonra şair bu viranəliyin səbəblərini və ayrı-ayrı səhnələrini göz önündə poetik şəkildə belə təsvir edir:

Qan tökməyə Həccacla Çingiz cəfasın
Mollalarımız Təbrizə, Tehranə yazıblar
...Biçarə rəiyyətləri şahım tərəfindən,
Qultək eləyib mollalara, xanə yazıblar
Məşrutəni sidq ilə qəbul etdi ölən şah,
Azadəliyin nəfsini dövranə yazıblar.

"Qeybi", yəni M. M. Axundov göstərir ki, bu cür tale yazısının nəticəsi çox acınacaqlı olmuşdur. O, Səttərxan hərəkatının yatırılmasından sonra ölkədə ayrı-ayrı qaniçən xanların əməlləri haqqında yazır:

Xud Xərbübəlayə yazılan hökmi-Yezidin,
İcrasını Təbrizdə Rəhim xanə yazıblar.
Mirhaşıma Təbrizi, Şükür xanə Mərəndi,
Mirzə Həsənin hökmünü Zəncanə yazıblar.
Təbrizdə nahəqq tökülən qanları həqqa,
Məşrutə pozan zadeyi-Mərdanə yazıblar
(Mirəhmədov, 1988, s. 293).

Göründüyü kimi, Mirzə Məhəmməd müsəlmanlığın hansı "elmlərə" və necə yiyələnmələrini satirik şəkildə təsvir etmişdir. Həmin "tərəqqinin" qanlı nəticələrini isə vətəndaşlıq yanğısı və ürək ağrısı ilə diqqətə çatdırmışdır.

M. M. Axundov ətalət və cəhalətin müsəlmanları zəlalətə saldığını göstərib, bu işlərdə maraqlı və əli olanları isə tənqid etdiyi kimi, tərəqqi və inkişafı hər hansı oyanmanı, yeniliyi alqışlamışdır.

Şairin "Cavanlar" şeiri maraqlıdır. Şeirdə gənc nəslin elm və maarifə marağının artması, yeniliyin işartılarının görünməsi ilə barışa bilməyən köhnələrin şikayətləri öz əksini tapmışdır. Orada köhnəpərəst, yeniliklə öz mənafeyi naminə barışa bilməyən satirik tipin dilindən oxuyuruq (Mir Cəlal, 1946):

Gətirdi məni lap təngə bu biar cavanlar.
Vurdu sinəmə gör necə odlar cavanlar.

Sonrakı misralar bu cavanların köhnəpərəstin sinəsinə necə odlar vurduğunu, onu niyə təngə gətirdiyini, bu satirik tipin niyə və nədən təngə gəlməyinin səbəblərini belə açıb göstərir:

Keçmişdə əcəb naz ilə dövran sürər idim,
Bimareyi-əğyar nə hörmət görər idim,
İnsanları mən aləti-ruzi bilər idim,
İndi eləyibdir günümü tar cavanlar.

Gah məktəbü, gəh mədrəseyi-tazə açarlar,
Hər mənsərəyə gündə bir əndazə açarlar,
Tainki xəlayiq oxuyub yazə, açarlar
Ki varı yox eylər, yoxu da var cavanlar.

Göründüyü kimi, köhnəpərəst özü üçün xoş keçən keçmişlərin həsrətini çəkir. Çünki o vaxtlar onun bir sözü iki olmazdı, verdiyi bütün göstərişlər, etdiyi bütün tələblər yerinə yetirilərdi. İndi isə ziyalı cavanlar peyda olublar. Onlar da insanları özünə ruzi alətinə çevirənlərin əl-ayağını hər yerdən kəsməyə başlayıblar, hər şeyi təzə açdıqları məktəb və mədrəsələrin mənfəətinə yönəldir, bizim ruzi mənbələrimizi qapayır, sözümüzü saya salmırlar. Onu narahat edən əsas məsələlərdən biri odur ki, əvvəllər xalqı avam saxlayıb, onları soyub taladığı halda, bu cavanlar onların gözünü açmağa, xeyir və şərlərini başa salmağa başlayıblar (Mir Cəlal, 2024, s. 392; Nağısoylu, 2010).

Nəticə

Xalqın qənimi, onun avam qalmasında maraqlı olan bu köhnəpərəstlər dərin təəssüf və yanğı ilə əldən çıxan keçən günlərdə olan firavanlıqlarının bir də geri dönməyəcəyindən şikayətlənir. O, yaxşı başa düşür ki, daha xalqı əvvəlki kimi itaətdə saxlaya, onları əvvəlki kimi öz əlində "ruzi aləti" kimi vasitəyə çevirə bilməyəcək. Həmin itkilərin yanğısını, bütün bunlara səbəb olan ziyalı cavanlara nifrətini belə ifadə edir:

Getdi, dəxi gəlməz bilirəm bir də o çağım
Söndürdü xəlayiq nə yaman yerdə çırağım,
İşrətdən əlim çıxdı, dəxi yoxdu dimağım,
Gördü mənə bu fəqri səzavar cavanlar,
Bidar cavanlar!

Köhnəpərəst, hər cür yeniliyə və tərəqqiyə düşmən olan tip yenilik təmsilçisi olan gənclərə nifrət edir. Çünki onların cəmiyyətə gətirdiyi yeni ideyalar bunun rahatlığını pozur, ruzi mənbələrini bir-bir əlindən çıxarır. O başa düşür ki, ötən günlər bir də geri dönməyəcək. Bununla belə köhnəpərəstlər, din və xurafat təmsilçiləri hələ kifayət qədər güc və nüfuza malikdirlər. Onların hökmlərinə tabe olanlar da az deyil.

Apardığımız araşdırma və təhlillərdən aydın oldu ki, Mirzə Məhəmməd Axundovun məqalə və felyetonlarında, folklor toplamalarında olduğu kimi, şeirlərində də dövrün mühüm aktual problemləri qaldırılmışdır. Burada siyasi-ideoloji təxribatlar, erməni fitnəsi, onların törətdikləri qırğınlar, maarif, məktəb, təlim və tərbiyə məsələləri fəal vətəndaş, ziyalı təəssübkeşliyi ilə işıqlandırmışdır.

Tarixi mədəni irsə qayğı və diqqət, gənc nəslin tərbiyəsi, maarif və elmə yiyələnməsi məsələləri, xurafat və cəhalətin tənqidi onun şeirlərinin əsas mövzusunu təşkil edir. Həmin əsərlərdə irəli sürülən məsələlər bu gün də aktualdır.

Ədəbiyyat

1. Axundov, M. M. (2005, 21 iyul). Qəzet (şeir). “*Azadlıq” qəzeti*.
2. *“Molla Nəsrəddin” jurnalı*. (1988). I cild. Əziz Mirəhmədov. (red.). Yazıçı.
3. Məmmədov, M. (1974). M. Ə. Sabir və demokratik Azərbaycan mətbuatı. Kamran Məmmədov (red.). Elm.
4. Mirzə Ələkbər Sabir. (2012). Hophopnamə. Tərtib edən, müqəddimə və qeydlərin müəllifi Alxan Bayramoğlu (Məmmədov). Teymur Kərimli. (red.) Təhsil, 552.
5. *“Molla Nəsrəddin” jurnalı*. (1988). 10 cilddə. I cild. Redaktoru və ön sözün müəllifi: Əziz Mirəhmədov.
6. *“Molla Nəsrəddin” jurnalı.* (1988). 10 cilddə, I cild. Redaktoru və ön sözün müəllifi: Əziz Mirəhmədov.
7. Mir Cəlal. (1946). *Azərbaycanda ədəbi məktəblər* (1905-1917-ci illər). Dissertasiya. BDU kitabxanası.
8. Mir Cəlal. (2024). *Azərbaycanda ədəbi məktəblər* (1905-1917-ci illər). Təhsin Mütəllimov. (elmi red.) Ziya-Nurlan.
9. Nağısoylu, M. (2010). *“Məclis yaraşığı” – yumor, gülüş toplusu*. Məclis yaraşığı.

Daxil oldu: 02.08.2024
Baxışa göndərildi: 30.08.2024
Təsdiq edildi: 28.09.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/31-36

Sergey Klimov
Azerbaijan University of Languages
Ph. D. student
seriydoc19@gmail.com
UDC 327

Tourism as a Tool for Strengthening the "Soft Power" of Azerbaijan

Abstract

The relevance of this topic is due to the fact that tourism today is a powerful and effective tool of "soft power" in Azerbaijan. The current state, principles and main directions of state policy in the field of tourism are considered. The importance of an integrated approach in the field of tourism research is emphasized. Scientific novelty lies in the analysis of new aspects and trends in tourism development, the search for new solutions and approaches to improving the tourist experience, as well as the application of new methods and technologies for the analysis and management of the tourism industry. The article provides recommendations for the development of tourism in Azerbaijan, which contributes to the strengthening of "soft power".

Keywords: *Azerbaijan, tourism, soft power, infrastructure, investment*

Sergey Klimov
Azərbaycan Dillər Universiteti
doktorant
seriydoc19@gmail.com
UDC 327

Turizm Azərbaycanın "yumşaq güc"ünü gücləndirmək aləti kimi

Xülasə

Bu mövzunun aktuallığı onunla bağlıdır ki, bu gün turizm Azərbaycanda "yumşaq güc"ün güclü və effektiv vasitəsidir. Turizm sahəsində dövlət siyasətinin mövcud vəziyyəti, prinsipləri və əsas istiqamətləri nəzərdən keçirilir. Turizm tədqiqatları sahəsində kompleks yanaşmanın önəmi vurğulanır. Elmi yenilik turizmin inkişafının yeni aspektləri və tendensiyalarının təhlili, turizm təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi üçün yeni həll yolları və yanaşmaların axtarışı, habelə turizm sənayesinin təhlili və idarə edilməsi üçün yeni metod və texnologiyaların tətbiqi ilə bağlıdır. Məqalədə Azərbaycanda "yumşaq güc"ün güclənməsinə töhfə verən turizmin inkişafı üçün tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, turizm, yumşaq güc, infrastruktur, investisiya*

Introduction

Tourism is one of the most dynamically developing industries in the modern world. Representing an effective tool for shaping a positive country image and strengthening international influence, tourism plays a crucial role in the context of soft power. It contributes to cultural exchange, the formation and strengthening of a country's image, economic development, the expansion of international ties and cooperation. Specific efforts and investments in tourism development can enhance a country's influence and promote its interests on the international stage (Casado, Pastrana, & Saavedra, 2023, pp. 66-80).

Research

Tourism plays a crucial role in shaping the image and reputation of a country on the global stage. For Azerbaijan, a nation with a rich cultural heritage and breathtaking natural beauty, tourism has emerged as a powerful tool for boosting its soft power and enhancing its influence in the international arena.

Moreover, tourism serves as a platform for intercultural dialogue and exchange, fostering greater understanding and appreciation between Azerbaijan and other nations. As tourists visit Azerbaijan, they engage with the local communities, interact with the locals, and gain insights into the country's customs and traditions. This creates opportunities for cultural diplomacy and helps to build bridges between different nations. Additionally, through cultural events, festivals, and exhibitions, Azerbaijan promotes its diverse cultural heritage to an international audience, reinforcing its soft power and fostering a positive perception of the country. In modern diplomacy, tourism serves as a powerful tool through which a state can effectively showcase itself to the world.

Azerbaijan possesses tremendous tourism potential due to its geographical location, beautiful and diverse nature, rich historical and cultural heritage, which creates broad opportunities for the development of various types of tourism.

Currently, the tourism industry in the country is one of the most sought-after and rapidly developing sectors of the economy. This sector not only serves as a source of revenue for the state but also as a means to increase national prestige and enhance the country's reputation on the international stage.

The development of tourism requires not only natural resources but also an effective tourism policy. The development of tourism in Azerbaijan, becoming an integral part of state policy, is considered as an important factor for economic progress and prosperity. The National Leader Heydar Aliyev, after coming to power in 1993 in response to the people's demands, correctly assessed this potential and implemented a series of comprehensive measures to overcome the decline and develop tourism, which required significant investments. As a result of the Great Leader's socio-economic policy strategy, based on a solid foundation and year-to-year improvement in Azerbaijan's financial capabilities, successful reforms in the tourism sector became possible (Turizm).

In Azerbaijan, the development of tourism is supported by a legislative framework that includes a series of laws and regulations aimed at stimulating and regulating tourist activities. One of the key steps in developing the tourism management system is the establishment of a specialized and competent authority responsible for coordinating and developing the tourism industry. This authority is the State Tourism Agency of the Republic of Azerbaijan (V Azerbaydzhane sozdayetsya Gosagentstvo po razvitiyu turizma).

The agency is responsible for shaping and implementing a unified state policy in the field of tourism. It carries out normative functions, state regulation, control, and coordination in the respective industry, with the aim of tourism development. The agency also conducts coordinated activities with other government agencies, enterprises, and organizations, as well as with individuals and legal entities, including international and non-governmental organizations. It organizes the targeted use of protected areas to ensure their preservation, as well as protects and promotes national culinary traditions (Gosudarstvennoye agentstvo po turizmu Azerbaydzhanskoy Respubliki).

The Tourist Information System (Tourist Register) has been launched in Azerbaijan. The main goal of the system is to increase the level of competitiveness of the tourism sector, transmit accurate and reliable information, promote the quality of tourism services provided in the country, support the process of branding and corporate development of business entities (V Azerbaydzhane zapushchen Turisticheskiy reyestr).

The Azerbaijan Tourism Board was created to support and develop the country's tourism industry as part of the State Tourism Agency of the Azerbaijan Republic. Its main goal is to support the development of Azerbaijan's tourism industry and promote the country's rich ancient cultural heritage among guests.

One of the key principles of tourism policy is to focus on the needs of tourists. Azerbaijan strives to provide tourists with high-quality service and meet the needs of different categories of tourists. The tourism infrastructure is being developed, new routes for visitation are being created, cultural and natural heritage sites are being improved, architectural monuments are being restored, service quality is being enhanced, and new hotels, catering, and service facilities are being built.

Stimulating investments in tourism. The second principle of Azerbaijan's tourism policy is to stimulate investments in tourism. The government creates favorable conditions to attract investments in the tourism sector, which allows for the strengthening of infrastructure development and the enhancement of the quality of tourist services to meet the growing needs of tourists. Additionally, investments in tourism can have a positive impact on the development of other sectors of the economy, such as construction, transportation, etc. When developing a management system for investment processes in the tourism industry, priority should be given to ensuring the efficiency of investment inflows (Olimovich, 2020, pp. 7-8).

The investment attractiveness of territories acts as a determining factor in selecting investment objects. Based on a comprehensive analysis of the investment potential of a region, programs are developed with the aim of increasing its attractiveness for investors.

Development of technology. The third principle of Azerbaijan's tourism policy is the development of technology in tourism. This includes the use of modern technologies to enhance hotel services, improve marketing efficiency, and promote tourism services, as well as the creation of convenient and accessible online platforms for travel planning and booking. Active efforts are made to promote and market Azerbaijan as a tourist destination, including international campaigns, participation in exhibitions and forums.

Ensuring Tourist Safety. The fourth principle of Azerbaijan's tourism policy is ensuring the safety of tourists. The government strives to create a secure and stable environment for tourists.

The diversity of the tourism product: the tourism potential of the Republic is enormous. It is located at the crossroads of Europe and Asia, which attracts tourists to our country. Out of the 11 existing climate zones on the planet, Azerbaijan encompasses 9, ranging from subtropics to high-mountain alpine meadows. Its cultural heritage, ancient historical and architectural monuments, natural climatic conditions, rich fauna and flora, abundance of mineral springs, diversity of mud volcanoes, segments of sun and beach in the coastal areas of the country - all contribute to the development of various types of tourism in Azerbaijan (Akhundova, 2022, pp. 725-736).

Azerbaijan strives to attract different categories of tourists by offering a wide range of tourism types. This can include cultural tourism, ecotourism, adventure tourism, gastronomic tourism, wellness tourism, beach tourism, and other forms. It is worthwhile to promote gastronomic projects and routes under a distinct brand, as this is currently a very promising trend.

However, it should not be assumed that an attractive tourism image of a country will simply form itself based on existing attractions and information. In order to effectively compete in the tourism sector and achieve the desired positioning in target markets, tourism destinations must have the ability to develop and implement strategies and marketing initiatives.

Azerbaijan needs to develop a long-term tourism development strategy that will identify priority areas, goals, and objectives. This will allow for resource optimization, goal-setting, and delineation of paths to success. The strategy should take into account Azerbaijan's strengths in the tourism industry, such as its rich cultural heritage, diverse climate, and nature, and effectively utilize them to attract tourists.

Recommendations for improving tourism policy in Azerbaijan:

The first step to improve tourism policy in Azerbaijan is further development of high-quality tourism infrastructure. This requires continued investment in hotels, restaurants, and other facilities that attract tourists. Furthermore, it is necessary to improve the technical aspects of the hotel business to enhance service efficiency and convenience. Providing services that offer a good price-quality ratio is also crucial.

The diversity of transportation services is crucial in creating a favorable environment for tourism development. The establishment of an effective tourism transport complex, connecting key tourist destinations in the country into a unified network, plays an important role in the development of tourism and providing comfortable and convenient conditions for tourists' movement. An efficient tourism transport complex makes tourist sites more accessible to visitors. To attract more tourists, it is important to have reliable and convenient transportation routes, allowing tourists to easily travel and explore various tourist destinations.

Development of hotel infrastructure: investing in hotel infrastructure, including the construction of new hotels and reconstruction of old ones. The development of a wide range of hotel services and accommodation of different categories - from economical to luxury - will attract different categories of tourists. The hotel is the “core” of the tourist infrastructure, which accumulates the bulk of visitors coming for educational, entertainment, business and other purposes (Ovcharov, 2013, s. 253). From transport and accommodation to food and entertainment, every element of tourism must meet the most diverse needs of customers.

The second important aspect for tourism development is often the strengthening of marketing and promotion of the tourism industry. The government should stimulate advertising activities, attract tour operators and media to promote tourism routes. Furthermore, it is essential to create high-quality and user-friendly online platforms for selling tourism services and making travel bookings. Utilizing computer systems, web platforms, online booking, and other technologies allows for the automation of reservation processes, visitor flow management, marketing, and improving service quality. Conducting marketing campaigns, participating in international exhibitions and festivals helps to attract the attention of foreign tourists and investors.

Creating a well-planned marketing strategy and conducting market research will contribute to attracting the target audience of tourists to Azerbaijan. Analyzing trends, preferences, and needs of tourists will allow for the development of products and services, as well as identifying target markets for promotion and sales.

The entertainment industry is an integral part of tourism and has a significant impact on the attractiveness and competitiveness of a tourist destination. It complements other aspects of tourism, such as natural and cultural attractions, by offering a variety of options and creating unforgettable experiences for tourists. The entertainment industry serves as a strong appealing factor for tourists of different categories.

Favorable business environment: creating convenient conditions for the development of tourism enterprises and investments, reducing bureaucratic burdens, and simplifying procedures for opening and managing tourism businesses. Small and medium-sized businesses play an important role in tourism development. They are the driving force in the tourism sector, contributing to job creation, economic growth, and the diversification of the tourism industry.

Small and medium-sized enterprises in the tourism sector play a crucial role in the development of local communities. They can contribute to the preservation and promotion of local culture, traditions, and crafts through the provision of services and products that reflect local characteristics. Small and medium-sized businesses contribute to tourism development in remote and less developed areas, helping to address imbalances in economic development and reduce regional disparities. Small and medium-sized businesses have a more flexible structure and the ability to quickly adapt to market changes. Moreover, they often have direct contact with tourists, enabling a more personalized approach and quality service.

Collaboration with other countries: developing tourism connections with other countries, including through the signing of mutual tourism agreements, to expand international cooperation and exchange experiences. Establishing partnership agreements and collaborating with popular tourism brands will help attract more tourists.

Stimulating domestic tourism: conducting campaigns to popularize domestic travel among local residents, providing incentives and discounts for domestic tourist trips.

Collaboration with travel agencies and tour operators: it is important to collaborate with travel agencies and tour operators to actively promote travel to your country. Offering special tourism packages, discounts, and other incentives can attract more tourists (Marin-Pantelescu, Tăchiciu, Căpușneanu, & Topor, 2019, pp. 654-669).

Simplifying the entry process: facilitating visa acquisition, providing visa privileges for tourists, and streamlining border procedures can create a more favorable and attractive environment for tourists, which can stimulate visitor flows.

Development of professional skills: training and equipping personnel in the tourism industry, including guides, translators, and hotel staff. Developing professional standards can help elevate service levels and improve the quality of the tourist experience.

Quality management: service quality is crucial in the tourism industry. Quality management technologies, including certification systems, customer feedback analysis, satisfaction assessment, and other tools, enable the improvement of service quality and enhance customer satisfaction (Foris, Popescu, & Foris, 2017, pp. 159-188).

Gastronomic tourism is becoming increasingly popular and appealing to travelers who want to explore new places with rich culinary heritage.

One of the key aspects of gastronomic diplomacy is the promotion of local products and dishes that reflect the national character and heritage of the country. This helps draw attention to the uniqueness and diversity of culinary achievements, generating interest in cultural traditions. Gastronomic diplomacy not only helps shape a positive country image but also contributes to the development of tourism and attracting investments. Unique dishes and products can become an impetus for visiting the country. “Food is the most important factor in human social, political, economic and cultural life. It forms the basis of international integration and globalization, it is both an ambassador of peace and culture, it is the easiest way to understand another culture and become imbued with its spirit” (Pavlovskaya, 2015, pp. 7-48).

Developing culinary routes that include visits to restaurants, culinary classes, and tastings can attract tourists and introduce them to authentic Azerbaijani dishes. Organizing gastronomic festivals dedicated to Azerbaijani cuisine can capture the attention of both locals and tourists.

Nature and cultural heritage conservation: actively preserving natural and cultural landmarks, developing eco-tourism programs, and protecting historical sites.

Enhancing safety: ensuring the safety of tourists by improving law enforcement systems and establishing an information center that provides up-to-date information on the country's safety.

Building a tourism community: creating associations and unions that contribute to the development of the tourism industry, exchange of experiences, and enhancement of professional skills among industry workers. Developing tourism in regions can be beneficial for all stakeholders, promoting economic growth, preserving cultural and natural heritage, improving the quality of life for local communities, and creating a regional tourism brand. With the appropriate infrastructure, tourism in Azerbaijan can become a full-fledged sector of the national economy, contributing to the country's socio-economic system and ensuring the viability of economic structures.

Tourism shapes the country's image based on the personal experiences of tourists, transforming it into an "emotional component of soft power." Tourism, as a tool of soft power, represents an effective and attractive component of foreign policy influence. This approach to defining tourism as a public diplomacy instrument aligns with the principles of political realism, which consider national interests as the main motive of a state's external activities (Yang, 2019, p. 21).

From the world practice, it is known that for sustainable tourism development, it is necessary for the government to provide legal, economic, and other conditions. It is known that without a national mechanism that ensures comprehensive planning, legal regulation, stimulation, management, etc., the measures taken for tourism development cannot yield expected results. Therefore, the government must take measures aimed at a state tourist policy that excludes spontaneous development of this industry.

To fully realize the tourism potential in Azerbaijan, attention should be given to the development of infrastructure and tourist services, ensuring the quality of services, creating convenient and safe conditions for travelers, developing marketing plans, and attracting a larger international audience. Tourism is a powerful tool for promoting soft power and strengthening interaction between nations and countries. Through tourism, a country can present its values, traditions, and achievements to the world. This can help shape an attractive image of the country, enhance its prestige, and strengthen its position in the political space. It is true that the development of the tourism industry should start with creating the overall image of the country.

Management technologies in the tourism system are an indispensable tool for optimizing processes, improving the quality and efficiency of the tourism industry. They include various tools, methods, and approaches used for planning, organizing, coordinating, and controlling tourism activities.

Tourism is an industry that involves a wide range of sectors in the economy, such as the hotel business, restaurants, transportation, retail, and entertainment. Increasing demand for tourism services leads to job creation and improving the lives of local populations. Additional workers are needed in hotels, restaurants, travel agencies, transportation companies, and other related industries. This is especially important for small towns and rural areas where tourism can become a primary source of income and development.

Expanding the range of tourism services ensures employment not only in the sector itself but also in related sectors (trade, domestic services, food, transportation, communication, agriculture, manufacturing consumer goods, etc.). It should be noted that tourism, in modern development conditions, plays a role as a connecting link in providing employment.

Conclusion

The development of tourism management systems is a key factor in achieving success in the tourism industry. Implementing these recommendations will help Azerbaijan create a strong and efficient system capable of attracting more tourists, meeting their needs, and improving the country's economic situation. Tourism is a powerful factor in strengthening Azerbaijan's soft power. It helps preserve and develop the country's culture, stimulates economic development, and improves the country's image in the international community.

References

1. Akhundova, N. (2022). The Impact of Tourism on the Intersectoral Development in Azerbaijan. *Athens: WSEAS Transactions on Environment and Development*, 725-736.
2. Casado, C, M. F., Pastrana, H., J., & Saavedra, S. M. C. (2023). Tourism as a Soft Power Tool. The Role of Public Diplomacy in Japan's Country and Destination Branding. *Faro: Journal of Tourism, Sustainability and Well-Being,* 11(2), 66-80.
3. Foris, D., Popescu, M., & Foris, T. (2017). A Comprehensive Review of the Quality Approach in Tourism. *Mobilities, Tourism and Travel Behavior – Contexts and Boundaries*, 159-188.
4. Gosudarstvennoye agentstvo po turizmu Azerbaydzhanskoy Respubliki. Azerbaijan.az. https://azerbaijan.az/ru/site/related-information-three?mainId=705&subId=228
5. Marin-Pantelescu, A., Tăchiciu, L., Căpușneanu, S., & Topor, D. I. (2019). Role of Tour Operators and Travel Agencies in Promoting Sustainable Tourism. *Amfiteatru Economic,* 21(52), 654-669.
6. Olimovich, D. I. (2020). *Role of investment in tourism development*. Academy.
7. Ovcharov, A. O. (2013). *Ekonomika turizma*. Infra-M.
8. Pavlovskaya, A. V. (2015). Nuzhna li nam nauka o yede? *Yeda i kul'tura*, 7-42.
9. Turizm. Republic.preslib.az. https://republic.preslib.az/ru_c6-5.html
10. V Azerbaydzhane sozdayetsya Gosagentstvo po razvitiyu turizma. Interfax.az. https://interfax.az/view/731559
11. V Azerbaydzhane zapushchen Turisticheskiy reyestr. Azertag.az. https://azertag.az/ru/xeber/v_azerbaidzhane_zapushchen_turisticheskii_reestr-2603030
12. Yang, J. (2019). *Analyzing the Effects of International Tourism on Soft Power.*

Daxil oldu: 03.08.2024
Baxışa göndərildi: 02.09.2024
Təsdiq edildi: 28.09.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/37-40

Şəhanə Əsgərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
shahanaasgarova@gmail.com

Fransız dilində feili metaforalar

Xülasə

Metafora leksik məcaz növlərindən biridir. Sözlərin polisemiyası onların metaforlaşmasına imkan verən əsas xüsusiyyətdir. İsim və sifətlərdə olduğu kimi feillərin də metaforlaşması mövcuddur. Feillər cümlədə əlaqəyə girdiyi sözdən asılı olaraq metaforlaşa bilirlər. Bu ilk növbədə həmin feillərin çoxmənalılığından irəli gəlir. Metaforlaşma zamanı hər hansı əşya və hadisəyə məxsus keyfiyyət, xüsusiyyət başqa əşya və hadisə üzərinə köçürülür. Feilin metaforlaşması onun müstəqim yəni həqiqi və köçürmə mənalarının birləşməsindən yaranır. Bu zaman feil məcazi məna ifadə edir. Metaforik feilin mənasını müəyyənləşdirmək üçün onun hansı sözlə işlənməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Metaforlaşma zamanı feil öz həqiqi mənasından tamamilə uzaqlaşmır. Feli metaforalar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, bədii ədəbiyyat üçün geniş şəkildə obrazlı ifadələrin yaradılmasına xidmət edir. Müasir dövr bədii ədəbiyyatında feli metaforaların geniş istifadə olunması fransızdilli yazıçı Erik – Emmanuel Şmitdin əsərlərindən gətirilmiş nümunələrlə göstərilmişdir. Fransız dilində feli metaforalar bədii ədəbiyyatla yanaşı danışıq dilində də geniş istifadə olunur.

Açar sözlər: *metafora, feil, məcazi məna, çoxmənalılıq, köçürmə*

Shahana Asgarova
Azerbaijan State Pedagogical University
shahanaasgarova@gmail.com

Verbal Metaphors in the French Language

Abstract

Metaphor is one of the types of lexical metaphor. Polysemy of words is the main feature that allows them to be metaphorized. There is metaphorization of verbs as well as nouns and adjectives. Verbs can become metaphorical depending on the word they are connected to in the sentence. This depend on polysemy of those verbs. During metaphorization, the quality, characteristic of any object or event is transferred to another object or event. Metaphorization of the verb is created from the combination of its real or transitive meanings. In this case, the verb expresses a figurative meaning. In order to determine the meaning of a metaphorical verb? It is necessary to pay attention to which word it is used. During metaphorization, the verb does not deviate from its real meaning. Verbal metaphors enrich the vocabulary of the language and create figurative expressions for literature. The widespread use of verbal metaphors in contemporary literature is shown by examples from the works of the writer Eric – Emmanuel Schmitt. In French, verbal metaphors are used in spoken language as well as in literature.

Keywords: *metaphor, verb, figurative meaning, polysemy, transfer*

Giriş

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin öz həqiqi mənalarından uzaqlaşaraq metaforlaşması dildə mühüm hadisədir. Metafora yunan sözü olub *köçürmə* deməkdir. Köçürmə əşya və hadisələr arasında mövcud olan oxşarlıq, bənzəyiş əsasında mümkün olur. Köçürmə xarici görünüşə, daxili keyfiyyətə, funksiyaya, forma və ya hərəkat oxşarlığına görə ola bilər. Metafora dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin məhsuludur. Metaforlaşma zamanı hər hansı əşya və ya hadisəyə aid olan əlamət və xüsusiyyətlər başqa əşya və hadisələr üzərinə köçürülür. Bu zaman söz ilkin mənasından

qismən uzaqlaşaraq məcazi məna ifadə edir. Deməli, məcaz sözün əsas yəni həqiqi mənasından yaranır. Həqiqi mənaya birbaşa adlandırmağa xidmət etdiyi üçün nominativ məna da deyilir. Sözün həqiqi mənası onun məcazi mənasının yaranması üçün əsasdır. Sözün mənasını dəqiqləşdirməkdə, obrazlı olduğunu müəyyənləşdirməkdə sözün işləndiyi mətn, situasiya, hərəkət mühüm rol oynayır. Təbiətdə, həyatda əşyalar, hadisələr çox onları ifadə edən sözlər isə azdır. Məhz buna görə də bir söz oxşarlıq, bənzəyiş əsasında bir neçə anlayışı adlandıra bilir və bununlada dilin məcazlar sisteminin yaranması üçün zəmin yaranır. Metafora ən geniş yayılmış məcaz növlərindən biridir. Metafora hələ qədim zamanlardan bəri filosofların, dilçilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Aristotel özünün "Poetika" əsərində metaforadan bəhs etmiş, Kvintilian metaforanı "məcazın ən gözəli" adlandırmışdır. Metafora sadəcə bədii təsvir vasitəsi kimi qiymətləndirilmir, eyni zamanda canlı danışıq dili ilə bağlı olduğundan ədəbi dilin şifahi forması, bədii və mətbuat üslubunda da geniş istifadə olunur. İsim kimi feillərin metaforlaşması dildə geniş yayaılmışdır. Feillərin metforlaşması dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə yanaşı, bədii ədəbiyyat üçün mükəmməl obrazlı ifadələrin yaranmasına xidmət edir.

Feillər cümlədə əlaqəyə girdiyi sözdən asılı olaraq metaforlaşa bilirlər. Bu zaman həmin feilin müstəqim yəni ilkin mənası nəzərə alınmaqla, onun ifadə etdiyi obrazlı mənanı müəyyənləşdirmək mümükündür. Feillərin metaforlaşması onların çoxmənalılığından irəli gəlir. Bir feil işlənmə yerinə görə bir çox mənalar ifadə edə bilir.

Tədqiqat

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün müşahidə, müqayisə, ümumiləşdirmə yolu ilə induktiv və deduktiv metodlardan istifadə edilib.

Feilin metaforlaşmasını müəyyənləşdirmək üçün, ilk növbədə feilin funksiyasını xarakterizə edən konstruksiyanı müəyyənləşdirmək, həmin feilin işləndiyi cümlənin quruluşuna, feilin işlədildiyi sözə diqqət etmək lazımdır. Feilin metaforlaşması zamanı həmin feilin canlı, cansız, konkret, mücərrəd isimlərlə işlənməsi əsas rol oynayır. Metaforanın yaranmasında çoxmənalılıqla yanaşı, təfəkkür, obyektiv gerçəkliklərin dərk olunması, əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq əlaqələrinin olması vacib şərtlərdəndir. Dilin lüğət tərkibi təşkil edən sözlərin müxtəlif mənalar ifadə etməsi, həmin dil istifadəçilərinin məişət həyatı, inkişaf tarixi, həyat şəraiti, elmi və mədəni yaradıcılıqları ilə bağlıdır.

Bir çox feillər cümlədə əlqəyə girdiyi sözlərdən asılı olaraq metaforik məna ifadə edirlər.

La lune rêve .

Les champs dormaient (Perrin, 1996, p. 22).

Un robinet mal vissé pleurait goutte à goutte, sur la vaisselle empilée
dans la cuvette de l'évier (H. Troyat) (Djabbarov, 2015, p. 102).

Feillərin metaforlaşması nəticəsində yaranan atalar sözləri.

Le coeur ne vieillit pas – Könül qocalmaz (Sadıkhova, 2021, p. 41).

Mon Dieu que tu es noir! disait la pie au corbeau (Sadıkhova, 2021, p. 27).

Konkret varlıqlarla işlənən feili metaforalar

Emprunter və prêter feillərinin cümlədə əlaqəyə girdiyi sözdən asılı olaraq ifadə etdiyi mənalara diqqət yetirək.

Je voudrais emprunter ce livre (The Robert Micro, 1993, p. 437). Mən bu kitabı götürmək istəyərdim.

Bu nümunədə *emprunter* feili ilkin mənasında işlənmişdir.

Elle emprunta le chemin de la vallée (Schmitt 2, 2021, p. 68). O dərəyə gedən yol ilə getdi (yolu əlinə aldı). Emprunter – borc almaq, borc götürmək, müvəqqəti götürmək (pul, əşya, kitab və s.) mənalarında işlənir. Lakin qeyd olunan nümunədə bu mənalardan uzaqlaşaraq yeni məna kəsb edir.

Paul emprunte mille francs à Jean. Pol Jana min frank borc verir.

Paul a emprunté une route secondaire (Balibar, Conenna, 2002, p. 79). Paul ikinci küçə ilə getdi (küçəni əlinə aldı).

Il ne prête pas ses livres (The Robert Micro, 1993, p. 1010). O, kitablarını vermir. Bu numunədə "prêter" feili ilkin mənasında işlənib.

Personne ne prêtait attention à ses mots (Schmitt, 2011, p. 9). Heç kəs onun sözlərinə diqqət yetirmirdi. Göründüyü kimi bu nümunədə « prêter" əlaqəyə girdiyi isimlə birlikdə məcazi məna ifadə edir.

Prêter – borc vermək, Prêter attention – diqqət vermək, diqqət yetirmək

Feili metaforaların əsas xüsusiyyətlərindən biri insanlara məxsus hərəkətlərin cansız varlıqlar üzərinə köçürüməsidir. Bu cür metaforalar həm danışıq dilində, həm də bədii ədəbiyyatda daha çox istifadə olunur və əsərə obrazlıq, ekspressivlik verir. Cansız varlıqların canlı təsvirinin yaradılmasının tarixi daha qədimdir. Hələ ibtidai icma quruluşunda insanlar ətrafda baş verən təbiət hadisələri qarşısında aciz qalmış, bu hadisələri tam dərk edə bilmıdikləri üçün onların canlı təsvirini yaratmışdılar.

Le soleil baissa (Schmitt 2, 2021, p. 29). Günəş battı. Baisser - əyilmək.

Nos estomacs criaient famine puis rejetaient les maigres aliments absorbés (Schmitt, 2021). Mədəmiz aclıqdan qışqırdı sonra da udulmuş yağsız qidaları rədd etdi.

Coğrafi adlarla işlənən feili metaforalar

Çay, göl, dəniz, dağ və adların insana məxsus hərəkət bildirən feillərlə işlənərək canlı təsvir bədii ədəbiyyatda geniş yayılmışdır.

Les rivières cherchent la mer (Schmitt 2, 2021, p. 97). Çaylar dənizi axtarır.

Les eaux mangeaient lentement les terres (Schmitt 1, 2021, p. 51). Sular yavaş-yavaş torpağı yeyirdi.

Mücərrəd isimlərlə işlənən feili metaforalar

Dans ces moments – là , l'idée revint, l'idée qui a illuminé sa nuit (Schmitt 1, 2021, p. 32). Elə bu anlarda onun gecəsini aydınlatan fikir gəldi.

Parfois, leurs regards se rencontrent (Schmitt 1, 2021, p. 33). Bəzən onların baxışları qarşılaşır.

Aucune pensée ne me traversait la tête (Schmitt1, 2021, p. 55). Ağlımdan heçbir fikir keçmirdi.

Le danger se rapprochait (Schmitt 1, 2021, p. 422). Təhlükə yaxınlaşırdı.

Təbiət hadisələri ilə işlənən feili metaforalar

Le vent atise les flammes (Scmitt 1, 2021, p. 35). Külək allovları yelləyir.

Une pluie qui déployait les couleurs de l'arc- en – ciel à venir (Schmitt 1, 2021, p. 41)

Le vent s'était levé (Schmitt 1, 2021, p. 492). Külək qalxdı.

Dini əsatir adlarının, allah, ruh, cin və s canlı təsvirindən də bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunur.

Les Dieux et les Esprits ne partagent pas ton avis. Ils jugent que je les ai offensés. Depuis des années, ils me puissent en m'empêchant de fonder une famille (Schmitt, 2021). Tanrılar və ruhlar sənin fikrini bölüşmür. Onlar mühakimə edirlər ki, mən onları incitmişəm. Illərdir ki, ailə qurmağıma mane olaraq məni cəzalandırır.

Göründüyü kimi insana xas olan xüsusiyyətlər mücərrəd varlıqlar üzərinə köçürülərək onların canlı təsviri yaradılmışdır. Bu cür təsvirlərin tarixi daha qədimdir. Mifologiyada onlara daha tez – tez rast gəlinir.

Nəticə

Feillərin metaforlaşması onların ilkin mənalarından qismən uzaqlaşaraq məcazi məna kəsb etməsidir. Metaforik feilin hansı sözlə işlənməsinə diqqət yetirməklə onun ifadə etdiyi mənanı başa düşmək mümükündür. Fransız dilində felin metaforlaşması daha geniş yayılmışdır. Yuxarıda qeyd olunan nümunələrdən də aydın olur ki, feili metaforaların mühüm xüsusiyyətlərindən biri canlı varlıqlara məxsus əlamətlərin cansızlar üzərinə, maddi anlayışlara xas olan əlamətin abstrakt məhfumlar üzərinə köçürülməsidir. Bu cür feli metaforalar yazıçıya, şairə fikirlərini oxucuya daha təsirli, obrazlı çatdıra bilmək imkanı verir. Fransız dilindən gətirilmiş nümunələr əsasında feili metaforaların müasir fransız ədəbiyyatında geniş şəkildə istifadəsinə diqqət yetirilmişdir.

Eyni zamanda feili metaforalardan canlı danışıq dilində, bədii və mətbuat üslubunda da istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Balibar, A., & Conenna, M. M. (2002). “New approaches to metaphor” LAROUSSE.
2. The Robert Micro. (1993).
3. Perrin, L. (1996). Irony made a trope. Paris.
4. Sadikhova, G. (2021). Dictionary of equivalent proverbs. French, Azerbaijani, Russian. Baku.
5. Schmitt, E. E. (2011). The woman in the mirror. Albin Michel.
6. Schmitt, E. E. (2021). Lost Paradises. Albin Michel.
7. Schmitt, E. E. (2021). The Gate of Heaven. Albin Michel.
8. Djabbarov, R. (2015). French stylistics. Baku.

Daxil oldu: 15.08.2024
Baxışa göndərildi: 04.09.2024
Təsdiq edildi: 10.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/41-45

Rübabə Məmmədova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
rubabem@yahoo.com

Xarici dilin tədrisində orijinal materialların əsas vasitələri

Xülasə

Dünyaya inteqrasiyanın nəticəsi olaraq, xarici dillərin tədrisi metodlarında, tədrisin forma və vasitələrində köklu dəyişikliklər baş verir. Son zamanlarda dilin tədrisində və öyrənilməsində materialların əhəmiyyəti geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu gün bütün dünyada hər hansı bir xarici dil tədrisi orijinal dil materiallarından geniş istifadə etmədən uğurlu ola bilməz. 1970-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, köməkçi dərs vəsaiti olaraq istifadə olunan lentlər, disklər kimi audio alətlər; filmlər, fotoşəkillər, slaydlar kimi vizual alətlər və jurnallar, qəzetlər kimi nəşrlər orijinal materiallar adlandırıldı.

Məqalədə xarici dilin tədrisində orijinal materialların istifadəsi, orijinal dil materiallarının resursları, orijinal dil materiallarının nümunələri, tədris vasitəsi kimi faydaları, problemləri və onların dil öyrənənlər üçün əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir. Həmçinin məqalədə sinifdə tədrisi təkmilləşdirmək məqsədilə istifadə olunan sosial media və şəbəkələrin müsbət və mənfi cəhətlərindən bəhs edilir, son zamanlar xarici dilin tədrisində orijinal materiallardan daha çox istifadə olunması, bu materiallar olmadan dil tədrisində uğur qazanmağın mümkün olmaması vurğulanır. Məqalədən aydın olur ki, orijinal materiallar xarici dilin tədrisində mühüm rol oynayır, ənənəvi dərsləri zənginləşdirir və öyrənənlər üçün çox maraqlı ola bilər.

Açar sözlər: *texnoloji inkişaf, orijinal materiallar, televiziya, video və aidio materiallar, orijinal öyrənmə təcrübələri, orijinal öyrənmə proqramları*

Rubaba Mammadova
Nakhchivan State University
rubabem@yahoo.com

The Main Means of Authentic Materials in Foreign Language Teaching

Abstract

As a result of integration into the world, radical changes are taking place in the methods, forms and means of teaching foreign languages. Recently, the importance of materials in language teaching and learning has been widely recognized. According to some researchers, today any foreign language teaching around the world cannot be successful without extensive use of original language materials. Audio tools such as tapes and discs used as teaching aids since the early 1970s; visual tools such as films, photographs, slides and publications such as magazines, newspapers, etc. were called authentic materials.

This article gives information on the use of authentic materials in foreign language teaching, resources for authentic language materials, examples of authentic language materials, their benefits and challenges as teaching aids, and their importance for language learners. The article also deals with pros and cons of social media and networks used to improve classroom teaching and emphasizes the fact that authentic materials are used more often in foreign language teaching now, and it is impossible to succeed in language teaching without these materials. It is clear in this article that authentic materials play an important role in foreign language teaching, enrich traditional lessons and can be very interesting for learners.

Keywords: *technological development, authentic materials, television, video and audio materials, authentic learning experiences, authentic learning programs*

Giriş

Orijinal materiallar, tədris üçün hazırlanmış materiallardan fərqli olaraq, müəyyən qrammatik strukturlar və ya lüğət nəzərə alınmaqla yaradılmır. Onlar tələbələrə real həyat şəraitində istifadə olunan dili oxumaq və ya eşitmək imkanı verir.

Orijinal materiallar hər hansı məlumatı çatdırmaq üçün dildə istifadə olunan materiallardır. Bu materilların əksəriyyəti internetdə və ya bəlkə də, gündəlik həyatımızda pulsuz və asanlıqla əldə edilə bilən materiallardır.

Tədqiqat

Təlim üçün istifadə edilə bilən bəzi orijinal resursları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: televiziya şouları, xəbər seqmentləri, sənədli filmlər, film klipləri və treylerlər, onlayn videolar və reklamlar; radio verilişləri, mahnılar və podkastlar; fotoşəkillər, rəsmlər, lövhələr, açıqcalar, xəritələr və reklamlar; jurnallar, məktublar və e-poçtlar, xəbər məqalələri, broşuralar, veb-saytlar, bloqlar və sosial media yazıları; reseptlər, qida etiketləri, avtobus və qatar cədvəlləri, menyular, qiymət etiketləri və məhsul təsvirləri.

Xarici dilin tədrisində videodan istifadənin əhəmiyyəti

Xarici dilin tədrisində effektiv və önəmli üsullardan biri videolardan istifadədir. Xarici dilin tədrisində videolardan istifadənin əhəmiyyəti danılmazdır.

Sinifdə videodan istifadə edərək audio və vizual ünsiyyət vasitələrini dərsə cəlb etmək və beləliklə, daha səmərəli nəticə əldə etmək mümkündür. Tələbə danışanın hərəkət və jestlərini yalnız radio və maqnitofon kimi eşitmə vasitələri ilə görmədiyi üçün beynində yaratmağa çalışdığı situasiyada cümlələri yerləşdirməkdə çətinlik çəkir. Bu, başa düşməyi çətinləşdirir. Xüsusilə sözlərin tələffüzü zamanı ağız, dil və dodaqların hərəkətlərini görmək, başa düşməyi asanlaşdırmaqla yanaşı, qalıcı tələffüz və danışma vərdişi qazandırır (Horzum və b., 2019, s. 94-106). Bu nöqteyi nəzərdən, videolarla xarici dili tədrisi daha da çox əhəmiyyət və fayda kəsb edir.

Videoda istifadə ediləcək material növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) xəbərlər, hava məlumatları, reklamlar;
b) sənədli filmlər;
c) maarifləndirici və əyləncəli filmlər;
d) tədrisə aid filmlər və s.

Video materiallarından bilavasitə dil öyrətmək üçün istifadə edilməsi əvvəlcədən materialların təhlil olunmağını və əlavə materialların hazırlanmasını tələb edir. Bu materialları əvvəlcədən hazırlamadan və incələmədən kor koranə istifadə etmək məqsədəuyğun olmaz (Meyers & Nulty, 2009, pp. 567-577). Həmçinin kənardan alınan video materialın məzmunu çox vaxt məlum olmadığından, bu cür çalışmalarda əvvəlcədən videonu diqqətlə izləmək və onun təqdimatını planlaşdırmaq lazımdır.

Video materialdan istifadə tələbələrin dərsdə fəallığına və dərsə marağının artmasına səbəb olur. Dərsdə video materialdan istifadə zamanı müəllimlərə aşağıdakı təkliflər verilə bilər: 1. Videonu nümayiş etdirməmişdən əvvəl yalnız mövzunun nə olduğunu və harada baş verdiyini başlıqlar şəklində söyləmək lazımdır. 2. Müəllim tələbələrə filmə baxarkən eşitdikləri və gördükləri hər şeyi tam başa düşmələrinə ehtiyac olmadığını anladır. 3. Yalnız dərsin məqsədinə aid olan bölmələrdən istifadə edilir. 4. Müəllim film nümayiş olunarkən televizorun yanında deyil, tələbələrin arasında oturur. 5. Vaxta qənaət etmək məqsədilə nümayiş olunacaq filmin müddəti əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. 6. Tələbələrdən orijinal materialları şərh edərkən dolayı ifadələrdən istifadə etmələri xahiş olunur. 7. Filmi izləyərkən tələbələrə lazım gələrsə, növbəti dərslərində istifadə edə biləcəkləri qısa qeydlər götürmələri xahiş edilir. 8. Nəhayət, mövzunun ümumi qiymətləndirilməsi aparılır.

Ümumiyyətlə, aşağı səviyyəli tələbələr üçün daha qısa, daha az mürəkkəb mətnləri seçmək daha yaxşıdır. Aydın şəkillər və ya illüstrasiyaları olan məqalələr də kontekst təmin etməyə və anlayışı yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Mübahisəli olmayan son xəbər mövzuları faydalıdır, çünki tələbələr çox vaxt hekayə ilə tanış olur və öz fikirlərini bildirirlər (Meyers & Nulty, 2009, pp. 567-577). Bu, sinifdə maraqlı müzakirələrə və dil öyrənmə imkanlarına səbəb ola bilər.

Tələbələr qrup işi kimi internet axtarışlarını həyata keçirə bilərlər. Onlara hədəf dildə internet axtarış sistemlərindən istifadə etməyi öyrətmək lazımdır. Bir çox tələbə hədəf dildə axtarış

aparmaqda tərəddüd edir və bir rəhbərliyə ehtiyac duyur (Berardo, 2006, pp. 60-69). Sonra kiçik qruplara materialı araşdırmaq və sinifin qalan hissəsinə təqdim etmək tapşırığı vermək olar. Bu yanaşma yaxşı nəticələr verə bilər. Yemək və restoranlar nümunəsində hər bir qrup orijinal menyular, onlayn müştəri rəyləri, fotoşəkillər və s. tapa bilər. Tələbələr özləri araşdırıb hədəf dildə orijinal materialları tapsalar, restoranda ofisiantlar və müştərilərlə rol oynamaq klassik tədris metodu kimi daha effektiv olar.

Bu yanaşmalar tələbələrin orijinal dil öyrənmələrini dəstəkləyir və uzunmüddətli effektini təmin edir (Neo & Tan, 2012, pp. 50-60). Xarici dildə lüğət və qrammatik strukturların kontekstdə gücləndirilməsi səmərəli və uzunmüddətli öyrənmə effektlərini artırır. Yeni lüğəti aktiv lüğətinizin bir hissəsi etmək üçün ondan dəfələrlə istifadə etmək lazımdır. Yeni sözdən kontekstdə dəfələrlə istifadə etmək onu dildə daha axıcı edir və yerində işlətməyə kömək edir. Kontekstdə təkrarlama əzbər təkrardan daha təsirli olur.

Tələbələr orijinal xarici dil materiallarını axtarmağa həvəsləndirilir. Tələbələr artıq dərsliklərdə müzakirə olunmuş mövzu haqqında müəyyən qədər bilik qazanmışlar və əgər onlar əsas lüğət və qaydaları artıq öyrəniblərsə, daha çox araşdırmaq üçün daha çox imkanları var (Horzum və Bektaş, 2012, s. 341-360). Beləliklə, müəllimlər tələbələrə müəyyən bir mövzu üzrə öz materiallarını tapmaq tapşırığını verə bilərlər.

Orijinal materiallar oxu bacarıqlarını daha yaxşı inkişaf etdirir. Tələbələr artıq mövzular üzrə müəyyən biliklərə malik olduqları üçün oxumaq və ya dinləmək bacarıqlarını daha yaxşı inkişaf etdirə bilir və bu, kontekstdən bir sözün və ya cümlənin mənasını ağıllı şəkildə təxmin etmək bacarığının inkişaf etdirilə biləcəyi bir mühit yaradır.

Orijinal materiallar əvvəlki mövzuları nəzərdən keçirmək üçün yaxşı bir yoldur. Bu, həmçinin həftələr və ya aylar əvvəl təqdim edilmiş mövzuları nəzərdən keçirmək üçün də yaxşı bir yoldur (Tan, 2012). Dərslikdə əhatə olunmuş mövzuya təxminən uyğun gələn məqalə tapılır və mövzu hələ nisbətən təzə olduqda nəzərdən keçirmək üçün vaxt verilir. Bu mərhələdə təkrarlama tələbələrin şüurunda öyrənmə effektlərini daha möhkəm şəkildə möhkəmləndirir.

Xarici dil tədrisi zamanı internet çox zəngin orijinal material mənbəyi ola bilər:

− *Hədəf dildə xəbərlər və jurnal məqalələri:* Uyğun xəbər məqalələrini tapmaq dil öyrənmənin başlanğıc mərhələlərində tələbələr üçün çox çətin ola bilər. Tələbələr hədəf dili ana dili kimi danışan uşaqlar üçün hazırlanmış xəbər saytlarından istifadə etməyi öyrənir (Berardo, 2006, pp. 60-69). Bir çox ölkələr həmçinin dili öyrənənlər üçün sadələşdirilmiş dildə orijinal oxu mətnlərini təqdim edən bir neçə rəsmi saytlar təklif edirlər, məsələn, BBC tərəfindən ingilis dilini öyrənənlər üçün təqdim edilən saytlar kimi.

− *Müxtəlif mövzularda videolar:* Yemək bişirmək və ya digər öyrədici mövzular kimi asan mövzular yeni başlayanlar üçün uyğundur, çünki onlar videonu dil danışılan zaman izləyə bilərlər. Məsələn, tələbələr kağızdan bir təyyarə hazırlamaq üçün hədəf dildəki təlimatlara əməl etməyə çalışır. Əlbəttə ki, daha yüksək səviyyələr üçün çoxlu başqa mövzular da var. YouTube videoları tələbələr üçün çox dəyərli və arzu olunan kontekstdə danışıq dilini və dinləməyi öyrədir (Neo & Tan, 2012, pp. 50-60). YouTube və digər saytlar da, adətən, sözügedən videoların avtomatik altyazısını təklif edirlər. Bir qayda olaraq, videoları hədəf dildə subtitrləri ilə izləmək öyrənmək üçün daha təsirli olur.

− *Mahnı sözləri:* Mahnı sözləri müxtəlif yollarla öyrədilə bilər. Bəzən müəllim mədəniyyəti öyrətmək üçün mahnılardan istifadə etmək və hədəf dilin danışıldığı ölkələrdə hazırda populyar olan mahnıları təqdim etməyi istəyə bilər. Mahnılar kurrikulumda öyrədilmiş müəyyən lüğət və ya qaydaları artırmaq və ya onlara diqqət yetirmək üçün də istifadə edilə bilər. Mahnı hərtərəfli təqdim edilərsə və bir neçə dəfə dinlənilərsə, hədəflənən lüğət və strukturlar tələbələrin beynində əbədi olaraq qala bilər.

− *Podkastlar:* Çoxlu podkastlar danışıq formatında təqdim olunur, yəni orijinal dildə fasilələr, reaksiyalar, təkrarlar, insanların bir-birinin sözünü kəsməsi və s. kimi təbii dil xüsusiyyətləri daxildir (Tan, 2012). Müəllimlər həmçinin adətən podkastların yazılı transkriptlərini təmin edən dil öyrənmə saytlarından podkastlara daxil ola bilər ki, bu da öyrənmə effektlərini artırır.

− *Menyular:* Dünyanın hər yerindən onlayn menyular tapılır. Bu, əla qrup işi ola bilər və restoran rollarını təyin etmək, inqrediyentləri araşdırmaq, Google xəritədə restoranı tapmaq, onlayn rəyləri tapmaq və s. kimi genişləndirmək üçün sonsuz imkanlar var.

− *Reseptlər:* Onlayn bloqlardan hədəf dildə reseptlərin kəşf edilməsi əksər tələbələrin böyük marağına səbəb olan mövzu üzrə lüğəti gücləndirir (Reeves, Herrington, & Oliver, 2002b). Əlbəttə ki, reseptlər feilin məsdər formasını da tətbiq edir. Bir çox internet resept bloqları da YouTube-dakı videolarda təlimatları təqdim edir. Bu cür sadə video tələbələrin uğurlu dil öyrənməsi üçün çox yaxşı üsul ola bilər.

− *Supermarketlərdən və ya digər mağazalardan onlayn alış-veriş və ya veb-saytlar:* Bu fəaliyyətin üstünlüyü son dərəcə sadə və yeni başlayanlar üçün uyğun olması və bütün səviyyələrdə öyrənənlərin səviyyəsindən asılı olaraq genişləndirilə bilməsidir. Hər bir məhsul fotoşəkillərlə təsvir edilir. Öyrənənlər supermarket xüsusi məhsulları və ya evə çatdırılma xidmətləri üçün onlayn prospektləri tapır. Tələbələr xəyali alış-veriş səfərinə göndərilir, orada onların araşdırdıqları resept inqrediyentlərini almaq üçün xərcləyəcəkləri müəyyən məbləğ olur (Rule, 2006, pp. 1-10).

− *Müəyyən bir şəhərdə və ya müəyyən qrupların arasında baş verən hadisələr:* Hədəf dilin danışıldığı müəyyən bir şəhərdə hansı hadisələrin baş verəcəyi araşdırılır. Bu fəaliyyət tarix və vaxt nöqtəyi nəzərdən daha faydalı olur. Və ya bəlkə də, mahnı sözlərini təqdim etmək üçün növbəti fəaliyyət mahnını ifa edən qrupun konsert cədvəlini izləmək ola bilər.

− *Şəhər məlumat saytları:* Şəhərlərdə, adətən, görməli yerləri, yaşayış yerlərini, restoranları və s. təsvir edən sadə dildən istifadə edən veb-saytlar olur. Təbii ki, bu, müəyyən turistlik nöqtələrdə çox maraqlı olar (Reeves, Herrington, & Oliver, 2002). Sinif otellərə və ya yataqxanalara, yerli restoranlara və ya bazarlara gündəlik fəaliyyət marşrutu ilə əhatə edən virtual səyahət planlaşdıra bilər. Bu, həm də bir neçə həftə ərzində uzadılan əla qrup işi məşqi ola bilər.

− *Stolüstü oyunlar:* Hədəf dildə stolüstü oyunlar orijinal dilin əsas mənbələrindən biridir. Müəyyən miqdarda mətni ehtiva edən Pictionary və ya Monopoly kimi tanış oyunları oynamaq bu fəaliyyəti yeni başlayanlara təqdim etmək üçün asan bir yoldur. Həmçinin müəllim və tələbələr hədəf dilin danışıldığı ölkədə məşhur olan oyunları tapmağa çalışırlar. Daha qabaqcıl tələbələrə təlimatları oxumaq tapşırığı verilə bilər ki, onlar qaydaları özləri anlamağa çalışsınlar.

Nəticə

Nəticə olaraq, orijinal dil materialından istifadə, həqiqətən, interaktiv sinif dizayn etmək üçün əla bir yoldur. Xarici dil sinfi dərslik formatı ilə məhdudlaşırsa, nəticədə, o, təhlükəsiz, proqnozlaşdırıla bilən və dünyəvi olur. Sinif otağına orijinal materialları daxil etməklə, tələbələrdə dilə və onun danışıldığı ölkələrin mədəniyyətinə dair inam və maraq inkişaf edir. Beləliklə, tələbələr boş vaxtlarında öz axtarışlarını həyata keçirir və bu axtarışları öz dil maraqları ilə birləşdirirlər.

Ədəbiyyat

1. Horzum, M. B. və Bektaş, M. (2012). Orijinal öyrənmənin ictimai xidmət təcrübəsi kursunu keçən müəllim namizədlərinin münasibətinə və məmnunluğuna təsiri. *Kastamonu Təhsil Jurnalı,* 20(1), 341-360.
2. Horzum, M. B., Bektaş, M., Can, A. A., Üngören, Y. və Sellüm, F. S. (2019). Müəllimlər üçün həqiqi öyrənmə hazırlığı şkalası: Etibarlılıq və etibarlılıq tədqiqatı. *Beynəlxalq Sahə Təhsili Jurnalı*, 5(2), 94-106.
3. Berardo, S. A. (2006). The use of authentic materials in the teaching of reading. *The reading matrix,* 6(2), 60-69.
4. Meyers, N. M., & Nulty, D. D. (2009). How to use (five) curriculum design principles to align authentic learning environments, assessment, students' approaches to thinking and learning outcomes. *Assessment & Evaluation in Higher Education,* 34(5), 565-577.
5. Neo, K. T. K., & Tan, H. Y. J. (2012). Applying authentic learning strategies in a Multimedia and Web Learning Environment (MWLE): Malaysian students' perspective. *TOJET: The Turkish Online Journal of Educational Technology,* 11(3), 50-60.

6. Reeves, T. C., Herrington, J., & Oliver, R. (2002a, April). Authentic activitiy as a model for web-based learning. *In Annual Meeting of the American Educational Research Association*.
7. Reeves, T. C., Herrington, J., & Oliver, R. (2002b). Authentic activities and online learning. *HERDSA*, 562-567.
8. Rule, A. C. (2006). The components of authentic learning. *Journal of Authentic Learning*, 3(1), 1-10.
9. Tan, H. Y. J. (2012). *Authentic learning principles in a web-based student-centred learning environment* (Unpublished master's thesis). Malaysia: Multimedia University.

Daxil oldu: 25.08.2024
Baxışa göndərildi: 17.09.2024
Təsdiq edildi: 02.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/46-51

Pərvanə Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
atilla.emrahli@gmail.com
https://orcid.org/0000-01234-5657-8898

Folklor nəzəriyyələri

Xülasə

Folklorun estetik əhəmiyyəti ilk öncə onunla şərtlənir ki, o dil, fikir və bədii düşüncənin əsasında xalqın yaratdığı mükəmməl bir söz sənətidir. Folklor xəyal, təxəyyül, fantaziya və simvolikadan sənətkarlıqla istifadə edərək gerçəkliyi dolayı yolla motivləndirir və onu poetikləşdirir. Bu poetikləşdirmə, sənət yaratma prosesində əsas vəzifəni xalqın bədii zövqü yerinə yetirir. Yəni xalqın bədii zövqü folklorun estetik ölçülərini müəyyənləşdirən və modelləşdirən əsas faktor rolunda çıxış edir. Folklor formaları əsrlərlə xalq sənətkarları tərəfindən cilalanıb və estetik ölçülərini sabitləşdirib. Ona görə də folklor estetik hissi, gözəllik hissini, dil, ritm və forma gözəlliyi duyğusunu inkişaf etdirir. Folklorun estetik gücü ədəbiyyat, musiqi, teatr və s. kimi sənət növlərinin inkişafında böyük əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə bütün bunlar öyrənilərək araşdırılır, foklorun səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

Açar sözlər: *folklor, xalq, xüsusiyyət, ədəbiyyat, estetika*

Parvana Gasimova
Azerbaijan State Pedagogical University
atilla.emrahli@gmail.com
https://orcid.org/0000-01234-5657-8898

Theories of Folklore

Abstract

The aesthetic importance of folklore is determined by the fact that it is a perfect art of words created by the people on the basis of language, ideas and artistic thinking. Folklore indirectly motivates reality and poeticizes it by skillfully using dreams, imagination, fantasy and symbolism. In the process of this poeticization, art creation, the main task is performed by the people's bad taste. That is, the artistic taste of the people acts as the main factor that determines and models the aesthetic dimensions of folklore. Folklore forms have been polished by folk artists for centuries and stabilized their aesthetic dimensions. Therefore, folklore develops aesthetic sense, sense of beauty, sense of beauty of language, rhythm and form. The aesthetic power of folklore is literature, music, theater, etc. is of great importance in the development of such arts. In the article, all this is studied and investigated, the characteristic features of folklore are revealed.

Keywords: *folklore, folk, character, literature, aesthetics*

Giriş

Termin olaraq "Folklor" (Folk-lore) ingilis sözü olub, "xalq hikməti", "xalq müdrikliyi" və "xalq bilikləri" mənasını bildirir. "Folklor" sözü termin kimi ilk dəfə 1846-cı ildə ingilis alimi Uilyam Toms tərəfindən işlədilmişdir. William J. Thoms "Atheneum" adlı jurnalda Ambrose Merton təxəllüsü ilə yazdığı məqalədə "popular antiquites" (xalq əntiqləri, xalq inciləri) deyilən nümunələri toplayıb nəşr etmək fəaliyyətini adlandırmak üçün "Folk-lore" terminini düşünüb təklif etmiş və bu termin elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu dönəmdə Toms tərəfindən nəşr edilən "Notes and Quaries" (Qeydlər və qaynaqlar) adlı jurnal və digər məhəlli xalq mədəniyyəti dərgiləri ingilis folklorunu toplama və nəşr fəaliyyətini təşkil edən ilk qurumlardır. 1878-ci ildə dünyada ilk folklor araşdırma dərnəyi olan "The Folklore Sosiety" (Folklor cəmiyyəti) qurulur və

"Folklore" adlı jurnal təsis edilir. Bu jurnal bu günədək nəşr olunmaqdadır. Bunun ardınca ölkənin müxtəlif yerlərində folklor araşdırma təşkilatları yaradılır. Bunlara Kembricdəki "Folklor cəmiyyəti"ni, Oksforddakı "Ascholean Museum", "Scottish archive for etnological, Lingusitic and folkloric studies" və "Royal Scottish Museum" misal göstərilə bilər (Çobanoğlu, 2002, s. 19).

Tədqiqat

İngiltərədə folklorşünaslıq ənənələr elmi olaraq qəbul edilir. Folklorşünaslıq insanlar arasında ən çox yayılan, ən davamlı və qədim olan xalq yaradıcılığını, xalq sənətləri və xalq sənayesi nümunələrini araşdırır. Eyni zamanda folklorşünaslıq təkcə yazılı materialları deyil, babalardan qalan ənənələrin təsiri ilə bu gün də yaşayan inancların, peşələrin və fəaliyyətlərin öyrənildiyi elm sahəsi olaraq qəbul edilmişdir (Dorson, 1955, s. 99).

Folklor qanunlarının meydana gəlməsindən əvvəl təsadüfən və ya fərqli məqsədlərlə bu gün folklora aid olan mövzularda elmi dəyərləndirmələr həm beynəlxalq miqyasda, həm də ayrı-ayrı ölkələrdə aparılımış və bu sahədə nəzəri təcrübə meydana gəlmişdir. Bu nəzəri mataeriallarda da folklora baxışlar müxtəlifdir. Bunlardan birinə görə (Damici Raci, 1952, s. 293), alman folklor tədqiqatlarının tarixi Hz. İsadan sonra birinci əsrə qədər gedib çıxır. Çünki miladan sonra 100-cü ildə Tacitusun hazırladığı "Germania" adlı əsərdən başlayaraq 16 və 17-ci əsrlərdə almanlar arasında alman qədim xalq əsərlərini toplama (antiquryen) işləri, adət-ənənələrin qeydə alınması gizli və başqa məqsədlər üçün edilmiş olsa da, bunlar indiyədək qaranlıq qalmışdır.

XVII əsrin sonundan etibərən, tarixi və coğrafi, həm də qədim xalq əsərlərini toplaması bir əntiqçi marağını aşaraq inkişaf etmiş, bundan sonra folklor artıq material kolleksiyaçılığından başqa ciddi bir elmi tədqiqat olaraq görünməyə başlamışdır. Bu ilk cığırların açıldığı dövrdə alman universitetlərində hurilər və ruhlar kimi, xüsusilə də folklor sahəsində yer tutan mövzuları elmi işlərdə qələmə aldıqlarını belə müşahidə edirik. Ancaq bunlar, xüsusən də 18-ci əsr boyunca zəifləməyə və imtina olunmağa başladı. Belə mövzulara daha çox ilahiyyat və oxşar elmlər tərəfindən müraciət olunurdu.

Hazırda mövcud olan folklor nəzəriyyəsinin təməlləri alman Qrim qardaşları tərəfindən XIX əsrin birinci yarısındakı araşdırmalarında qoyulmuşdur. Jacob Qrimmin alman folklor tədqiqatlarına verdiyi istiqamət yaxın zamanlara qədər alman folklorşünaslığının əsas xarakterini təşkil edirdi. Qrim qardaşları yaşadıqları dövrün və tanınmış filosof Herderin istiqamətləndirdiyi romantik mühitin təsiri ilə "alman olma" xüsusiyyətinə malik olan hər şeyin saxlanıb qorunması məqsədilə hərəkət edirdilər. Bu istiqamətin əsasında, xüsusilə Nopaleon dövrünün Fransız imperializmi, millətlərarası kosmolotizm və alman mədəniyyətinə uyğun mədəni imperialist təhdidin təsirləri dururdu.

Qrim qardaşlarının "almanlıqla" və "almanı alman edən xüsusiyyətlər"ə olan maraqları, özlərindən əvvəl başlamış olan maddi mədəniyyət ünsürlərini toplayan və alman əntiqlərini toplama adəti ilə birləşərək bir tərkib halına gəlir. Qrimlər 1812-ci ildə tanınmış "Ev və pəri nağılları" adlı nağıl kitabını nəşr etdirirlər. Bu iş müvafiq sahə üçün bir standart olma xüsusiyyətini özündə əks etdirir. Bu dövrdən etibarən onların davamçıları ilə birlikdə oxşar işlər görülmüş və görülən işlərdə toplanmış materialların parallelərinin göstərilməsi, onlara qeydlər və izahlar verilməklə nəşr olunması metodu inkişaf etməyə başlamışdır.

Bu metodu götürərək daha da genişləndirən skandinavyalıların, xüsusilə, finlandiyalı folklorşünasların işlərinin nəticəsində "Tarixi və coğrafi Fin metodu" olaraq məlum olan metod meydana gəlir. Almanyada Qrim qardaşları ilə birlikdə mətn toplayan və nəşr etdirən folklorçular gördükləri işi "volkskunde" (xalq ədəbiyyatı) olaraq adlandırırdılar. 1890-ci ildə "Verein für Volkskunde" adlı xalq ədəbiyyatı materialları və qiymətləndirmə işlərini görən və qısa zamanda Almanyanın hər yerinə yayılan dərnək qurulur. Bu cür sistemli araşdırmaların nəticəsi olaraq bu gün dünyadakı ən böyük folklor arxivi – almanların "Deutsches Volksliend Archiv at freiburg Breusgaus" adlı xalq mədəniyyəti arxividir.

Bu gün Almaniyada akademik, bürokratik, siyasi həyatda və universitetlərdə xalqa, xalq yaradıcılığına, folklora verilən yer hələ indiyədək dünyanın heç bir ölkəsində verilməmişdir. Almanlar folkloru xalqın keçmişi, ruhu, toplu olaraq, yəni xalq bilikləri kimi qəbul etməkdədirlər. Alman universitetlərində sosiologiya, psixologiya və siyasi elmləri folklorun bir növü və ya qolu

olaraq qəbul edirlər və təhsil buna görə qurulur. Qısaca desək, Almaniyada bu gün folklor təhsil və tədrisin, siyasi elmlərin və beynəlxalq əlaqələr bölmələrinin siyasi və mədəni siyasətin qaynağı və təməli olaraq qəbul edilməkdədir.

Malinovskinin 1926-cı ildə nəşr etdirdiyi "İbtidai psixologiyada mif" (Myth in Primifive Psyhology) adlı əsərində (1926; 1954) "məzmun" (context) və "icra" (performance) məfhumları başda olmaqla verdiyi tərifin tətbiqi və bunların funksional əhəmiyyətlərini ortaya qoyan hallərə görə 1970-ci illərdə ortaya çıxan "Performans nəzəriyyə"nin istifadə etdiyi bəzi nəzəri əsasların qurucularından biri və ya V. Bakomun təsiri ilə aşağıda üzərində duracağımız və R. M. Dorsonun ifadəsi ilə "Gənc türklər" (Young Turks) qrupu Amerika folklorşünaslarının da öndə gələnlərindəndir.

Malinovskiyə görə, mədəniyyət "açıqca alətlərin və istehlakın müxtəlif ictimai qruplaşmalar üçün həyata keçirilən qanuni sənətlərdən, insana aid düşüncə və bacarıqlardan, inanc və ənənələrdən ibarət olan bir külliyatdır". Biz ibtidai mədəniyyəti belə araşdırsaq, orada qismən maddi, qismən insana aid, qismən də mənəvi ehtiyatlarla qarşılaşacağıq. Elə bu ehtiyatlar insanın üzləşdiyi konkret və şəxsi problemlərinin öhdəsindən gələ bilər. Bu prolemlər insanın təbii ehtiyaclarından və mühitindən qaynaqlanır (Çobanoğlu, 2002, s. 78).

Foklor həm dar, həm də geniş mənada başa düşülür. Dar mənada folklor "şifahi xalq yaradıcılığı" və ya bəzən də "şifahi xalq ədəbiyyatı" kimi başa düşülür. Daha çox türk xalqlarının filologiyasında rastlanan "xalq ədəbiyyatı" (halk edebiyatı), əslində, xalq yaradıcılığının bədii mətnərinin yalnız şifahi, sözlü hissəsini əhatə edə bilir. Türkiyədə "folklor" daha çox xalq yardıcılığının anonim "xalq musiqisi" hissəsinə aid edilərək, o sahəni bildirən termin kimi işlədilməkdədir. Rus filologiyasında "folklor" "narodnoe ustnoe poetiçeskoe tvorçestvo" (şifahi xalq poetik yaradıcılığı) və ya "narodnoe poetiçeskoe tvorçestvo" (poetik xalq yaradıcılığı) kimi elmi ədəbiyyatlarda öz əksini tapır. Azərbaycan filologiyasının qaynağı, türk və rus filologiyaları ilə sıx təmasda olduğundan, "folklor" termininin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi və formalaşması da qeyd olunan qaynaqlarla bağlı olaraq müəyyənləşmişdir. Çünki "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" adı bu gerçəkliyi özündə əks etdirir.

Folklor termini öz vətəni İngiltərədə və ingilisdilli olan Amerika Birləşmiş Ştatlarında olduqca geniş mənada işlədilməkdədir. Terminin əhatə dairəsinə xalq sənətinin bütün növləri – poeziya, musiqi, rəqslər, oyunlar, təsviri sənət, inamlar, adətlər və s. daxildir.

Folklorun əsas səciyyəsi müəyyənləşdirilərkən mədəniyyətin tipi olmaq etibarilə şifahilik əsas götürülmüşdür.

XX əsrin əvvəllərində (1920-1930-cu illər) Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri üzərində aparılan araşdırmalarda da bu mədəniyytin əsasını təşkil edən fəaliyyət sahəsinin terminologiyasının müəyyənləşdirilməsinə təşəbbüslər göstərilmişdir. Bu, xüsusilə xalq yaradıcılığının öyrənilməsində geniş fəaliyyəti olan folklorçu alim Hənəfi Zeynallının araşdırmalarında müşahidə olunur. "Xalq yaradıcılığı"nın terminoloji əsaslarını, anlayışların semantik əhatəsini və terminlərin təyinatını müəyyənləşdirmək üçün ayrıca araşdırmalar aparmış və bu problemə məqalə həsr etmişdir. Məqalədən aydın olur ki, alim "folklor" üçün uyğun terminləri bir araya gətirmiş və onları təhlil etmişdir. Bunların içərisində "ağız ədəbiyyatı", "el ədəbiyyatı", "xalq ədəbiyyatı", "xəlqiyyat" kimi terminlər nəzərdən keçirilmiş, "ağız ədəbiyyatı" (şifahi ədəbiyyat) ilə "kağız ədəbiyyatı"nın (yazılı ədəbiyyat) arasında olan köklü fərqlər elmi əsaslarla izah edilmişdir (Əfəndiyev, 1992, s. 89).

Azərbaycanda Sovet dönəmində hazırlanan folklor dərsliklərində də əsrin əvvəllərindəki ənənə davam etdirilmiş, xalq yaradıcılığı mənasında "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı", (V. Vəliyev və P. Əfəndiyev) və "Azərbaycan folkloru" (V. Vəliyev) terminlərindən istifadə olunmuşdur. Müstəqillik dönəmində hazırlanan dərsliklərdə isə "Azərbaycan xalq ədəbiyyatı" (A. Nəbiyev) adı seçilmişdir.

Azərbaycan xalq yaradıcılığı olduqca geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bunun içərisində zəngin milli mədəni miras vardır. Bu mədəni irs maddi (cızma, oyma, döymə, çəkmə, hörmə, tikmə, toxuma, yemək, geyim və s.) və qeyri-maddi (rituallar, oyunlar, rəqslər, musiqi, mərasim, şeir, sənət və s.) olmaqla iki yerə ayrılır. Milli mədəni irs nümunələrinə, əsasən, anonim, müəllifi məlum olmayan xalq yaradıcılıq nümunələri daxildir. Burada peşəkar folklor söyləyiciləri (məsələn,

Avropada turbaturlar, slavyan kobzarı, Azərbaycan aşığı və s.) istisnalıq təşkil edir. Yəni sənətçi məlum olduğu halda yaradıcılıq fəaliyyəti folklor hadisəsi sayılır. Çünki onun yaradıcılığı ənənəvidir və xalq yaradıcılığının modellər üzərində qurulmuşdur, təkrarlanan, xalq yaradıcılığını yayan və yaşadan folklor hadisəsidir.

Ənənəvi xalq yaradıcılığı nümunələri qeyri-maddi mədəni irsin əsas hissəsini təşkil etməkdədir. Şifahi xalq yaradıcılığı da bu sahəyə aiddir. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı özündə şifahi yaradıcılığın rəngarəng janrlarını birləşdirir. Buraya mərasim folkloru, oyun folkloru, alqışlar, andlar, qarğışlar, sınamalar, ovsunlar, laylalar, sayaçı sözlər, holavarlar, bayatılar, ağılar, atalar sözləri, tapmacalar, əsatirlər, əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr, qaravəllilər, nağıllar, dastanlar, xalq tamaşaları, aşıq yaradıcılığı və s. daxildir.

Folklor qədim mədəniyyət mənasında da başa düşülür. İnsanın mədəni fəaliyyəti geniş, çoxsahəli və rəngarəngdir. Bəşəriyyətin ən ibtidai dövrlərindən başlayaraq insan fəaliyyətinin müxtəlif mədəni təmayülləri mövcud olub. İbtidai cəmiyyətlərdə insanların həyatı təbiətlə, onun ayrı-ayrı təzahürləri ilə sıx şəkildə bağlı olub. Təbiətlə iç-içə yaşayan insan öz təbii, ilkin mədəniyyətini təbiətdən götürüb. Təqlid yolu ilə ona təsir etməyə çalışıb, təbiətin ritmlərini öz həyat ritmlərində təkrarlayıb. Təbiətin və onun bir hissəsi olan insanın genetik kodlarını, həyat və davranış formullarını müəyyənləşdirən ilahi başlanğıc həm təbii həyat ritmlərinin, həm ondan yaranan mədəniyyətin əsasını təşkil edir (Gökdəmir Gönül, 2003, s. 87).

Təbiətdə olduğu kimi, insan həyatının da ritmik strukturları, ilahi tamlığı tamamlayan harmoniyanın Tanrı tərəfindən kodlaşdırılmış, proqramlaşdırılmış mümkün fəaliyyət sferası mövcuddur. İnsanın mədəni fəaliyyətinə universal yanaşmada ibtidai mədəniyyətin daha çox təbii olduğu və öz təbii estetizmi ilə seçildiyi həqiqəti ilə qarşılaşırıq. Təbii mədəniyyət insanın təbii həyatıdır, onun dünya ilə münasibətləri və davranışlarıdır. İnsan doğulur, böyüyür, yaşa dolur, qocalır və ölür. İnsan bütün ömrü boyu kiçik və böyük detalları ilə eyni və ya oxşar situasiyalardan keçir. İnsan qida əldə edir, yeyir, içir-sevinir; ac qalır, ağrıyır, xəstələnir-kədərlənir. İnsan təbiət hadisələrinə heç zaman laqeyd qalmır; xoş hava, xoş ovqat doğurur; gündüz sevinc gətirir, gecə kədər. Əski dövrlərə getdikcə insanın həyatında təbiətin rolu çoxalır. İnsan psixologiyasının bir çox strukturları da təbiətə, onun təzahürlərinə qorxu, vahimə, heyrət, təəccüb, sevinc hisslərindən yaranıb. Əski görüşlərin, əski inancların, əski davranışların əsası ordan başlanır. Ora Tanrının yaratdığı təbiətin və təbii mədəniyyətin özüdür.

İbtidai insanın düşüncəsi də ibtidai düşüncədir. Bu düşüncə dual sistemli mexanizmi ilə xarakterizə olunur. Sistemin binar strukturu xaos – kosmos modelində gerçəkləşir. Düşüncənin bu tipi dünyanı xaos – kosmos qarşıdurmasında dərk edir. Dünya bütün strukturları ilə ikiyə bölünür; təsəvvürdə və təsəvvürün yardımı ilə yaranan elementlər bu qütblər ətrafında qruplaşır. Bu düşüncə başlanğıca aid olan hər şeyi müqəddəs sayır. İnsan da, məkan da, zaman da başlanğıcda sakral (müqəddəs) olur və qapalı şəkildə təkrarlanır. Düşüncə qapalı sistemdən çıxdıqda dolanan təkrar hərəkət yayvari şəkil alır və hər dəfə bir boy böyüyür, irəliyə doğru can atır və getdikcə öz sakral başlanğıcından uzaqlaşır və daha çox profan (adi) xarakter daşıyır (Gökyay Orhan Şaik, 2000).

İbtidai mədəniyyətin əsasında xaos – kosmos düşüncəsi və sakral – profan münasibəti durur. Düşüncənin və davranışın struktur əsası budur. Düşüncənin mifdən, hərəkətin, münasibətin arxaik ritualdan ayrılması, kosmoloji çağın bitməsi ilə ibtidai mədəniyyətdən onun strukturlarının transformasiya olunduğu və çeşidli paradiqmalar doğurduğu süni, mütəşəkkil mədəniyyətə keçid başlanır.

İbtidai mədəniyyət proqram potensialına görə sonrakı təzahür imkanlarının məcmusunu özündə ehtiva edir. Yəni o özünün ən sadə, bəsit və ibtidai formasında belə kifayət qədər yüksək və özündən sonrakı inkişafın bütün potensialını nüvəsində yerləşdirən, açıldıqca açılan, genişləndikcə genişlənən və heç zaman özünün ilkin başlanğıcındakı kod, məlumat və sxem səviyyələrindən heç olmazsa biri ilə genetik struktur əlaqəsini itirməyən, davamlı, fasiləsiz və mürəkkəb sistemdir.

Folklor söz sənətidir. Terminin izahından və bura daxil olan janrların xarakterindən də göründüyü kimi, şifahi xalq yaradıcılığı və ya folklor söz sənətidir. Bütün janrlarda söz əsas ifadə rolunu yerinə yetirir. Bəzi janrlarda (əmək nəğmələri, xalq mahnıları və s.) isə buraya musiqi xarakterli ifadə vasitələri də daxil olur. Məlumdur ki, ədəbiyyat da söz sənətidir. Təbii ki, o zaman

folklorun bədii ədəbiyyatdan fərqini izah etmək zərurəti yaranır. Folklor ədəbiyyatdan öz sosial təbiəti, həyati məzmunu, ideya mahiyyəti və bədii özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

Folklorun sosial təbiəti, ilk növbədə, ifadə etdiyi xəlqi məna ilə müəyyənləşir. Çünki xalq sözü həm "şifahi xalq yaradıcılığı"nda, həm də "folklor"da (folk-xalq) işlənməkdədir. Xalq anlayışı bu yaradıcılıq formasının sosial mahiyyətini və xüsusi sosial təbiətini diqqət mərkəzinə gətirir. Folklor xalq tərəfindən və xalq üçün yaradılan yaradıcılıqdır.

Folklorşünaslıqda folklorla ictimai məzmun arasındakı əlaqələrin üç tipini ayırırlar: sahibiyət, təmsil etmə, yaratma və ya yenidən yaratma. Sadəcə, "folklor" termininin tam bir şərhi, ilk əlaqə tipini qurur. Buna görə folklor "insanların öyrənməsi", "insanların müdrikliyi, insanlara aid məlumat" və ya daha doğru olaraq, "elm, geniş məlumat və ya bir xalqın öyrənməsi"dir. Folkloru müştərək bir qrupun hamısı tərəfindən paylaşılan bir elm olaraq görən bu baxış, praktikada və nəzəriyyədə, xalqın sahibliyinin fərqli dərəcələrinə tətbiq olunur (Çobanoğlu, 2002, s. 56).

Birincisi, folklor bir cəmiyyətdəki məlumatın hamısı ola bilər. Cəmiyyət üzvlərindən heç biri, o cəmiyyət dəyərlərinin hamısına tam şəkildə malik olmadığı üçün bu mənada folklor çoxları tərəfindən toplanmış, "insanların ənənəvi inancları və adətlərinin hamısının bütövü", kollektiv məlumat üzərində qurulmuş və mücərrəd olmaq məcburiyyətindədir.

İkincisi və əksi, folklor yalnız qrup üzvlərinin hər biri tərəfindən paylaşılan məlumat olaraq göz önünə alınmışdır. Bu tərif hər hansı bir xüsusi məlumatı kənarlaşdırır və ona yalnız bir cəmiyyətdəki seçilmiş mütəxəssislər yiyələnə bilərlər. Çünki bu tərif folkloru sadəcə "məşhur məlumat" şəklində məhdudlaşdırır. Bu vəziyyətdə folklor cəmiyyətin gerçək ortaq malı olar (Boratav, 1973, s. 78).

Üçüncüsü, Freyzerin tərif etdiyi kimi, bu gerçək ortaq bilik bütün imtiyazlarla cəmiyyətin bütün üzvlərinin iştirak etdiyi folklor tədbirləri, rituallar və mərasimlər daxil olmaqla "xalq kütlələrinin ortaq hərəkətlərində" bütun imtiyazları ilə ifadə edilə bilər.

Son olaraq, folklor cəmiyyətdəki hər bir şəxsin öz evinin və ailəsinin bağlı olduğu ənənə və adətlər sayəsində ona itaət etmələridir. Bu son şərh hər nə qədər nəzəri olaraq mümkünsə də, folklorun mühitini bu qədər dar olaraq təyin edən heç bir tərif mövcud deyil.

Folklor və onun ictimai məzmunu arasında meydana gələn əlaqələrdəki ikinci dəstənin quruluşu, İngilis Təkamül nəzəriyyəsi və Fransız ictimai antropologiyası üzərinə qurulmuşdur. Buna görə folklor xüsusi bir ortaq tərz və eyni vaxtda formalaşan düşüncəni Andre Varacnak tərifindən qeyd edildiyi kimi: "Folklor, nəzəriyyəsiz kollektiv praktikalar, doktrinasız kollektiv inanışların hamısını təmsil edir". Bu vəziyyətdə, gerçək ənənələr, rituallar və digər adətlər onların əsasını təşkil edən düşüncə tərzinin nümayəndələridir.

Folklorun sosial təbiətini aydın təsəvvür etmək üçün onun tarixi-mədəni aspektini də diqqətdə saxlamaq lazımdır. Çünki folklor zamanla sıx bağlıdır. İbtidai cəmiyyət dövründə folklor qəbilə və tayfa yaradıcılığını ifadə edir. İlkin kollektivlik və sosiallıq öz başlanğıcını buradan başlayır. Folklorun sonrakı inkişafı tarixində də müxtəlif dövrlərin sosial qruplarının yaradıcılığı bu prosesə daxil olur və onu tarixi və sosial-mədəni elementlərlə zənginləşdirir (Albayrak Nurettin, 2004).

Nəticə

Tayfa mədəniyyəti dövrünün yaradıcılığı folklorda öz izlərini bu və ya başqa şəkildə saxlamaqdadır. "Soylama" qəbilə (soy) dövrünün, "boylama" (boy) tayfa dövrünün yaradıcılıq nümunəsi kimi orta çağ ozan ifasına və yazı ənənsinə daxil olmuş və "Dədə Qorqud kitabı"nda yazıya alınmışdır. Ata sözləri, bay ayıtları (bayatılar) da türk mədəniyyətində "Ata"nın və "Bay"ın daşıdığı sosial funksiyanı bir şəkildə ifadə etməkdədir. Əski türk cəmiyyəti Atası (cəmiyyətin mənəvi rəhbəri), Bayı (cəmiyyətin ruhani rəhbəri), Ozanı (söyləyicisi), Xanı (siyasi rəhbəri), Eli (xalqı, sosial təşkilatı və dövləti) olan səciyyəvi və ya özünəməxsus bir cəmiyyətdir. Bu cəmiyyətin şifahi yaradıcılığı türk xalqları folklorunun əsaslarını formalaşdırır. Azərbaycan folklorunun əsasında da bu gerçəklik dayanmaqdadır. Azərbaycan folklorunun sosial təbiəti ən qədim zamanlardan başlayaraq onun yaradılmasında iştirak edən istedadlı insanların, müxtəlif sosial qruplara aid olan zümrələrin yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə müəyyənləşir. Azərbaycan folklorunun janrları Azərbaycan xalqının tarixi, iqtisadi, mədəni və mənəvi gerçəkliyini əks etdirməkdədir.

Sayaçı sözləri, holavarlar və s. azərbaycanlıların təsərrüfat həyatını, laylalar ailə-məişət reallığını, atalar sözləri atanın sosial statusunu, bay ayıtları (bayatılar) mənəvi münasibətləri və s. ifadə etməkdədir. Azərbaycan folklorunun sosial təbiətinin müəyyənləşməsində daha çox atalar, bəylər, analar, uşaqlar və aşıqlar iştirak edirlər. Folklor janrlarının hər birində xalq həyatının bir gerçəkliyi, doğumu, inancı, oyunu-əyləncəsi, adət-ənənəsi, toy-düyünü, xeyir-şəri, yası və s. vardır.

Beləliklə, folklor həm həyatı, həm də sənəti gözəlləşdirir. Xalq yaradıcılığının estetikası üçün gözəlliyin təbiətdə və insanda, estetiklə əxlaqın, real və xəyalinin vəhdətində, aydın ifadəylə açıqlanması xarakerikdir.

Folklor əsərlərinin bədii əhəmiyyəti və effekti onun dinləyicilərə verdiyi estetik zövqlə müəyyənləşir.

Ədəbiyyat

1. Albayrak, N. (2004). *Ant. Ensklopedik türk xalq ədəbiyyatı terminləri.*
2. Boratav, P. N. (1973). *Türk folkloru mənbələri.*
3. Çobanoğlu, Ö. (2002). *Xalqbilimi quramaları ve araşdırma yöntəmləri tarixinə giriş*. Akçağ.
4. Damici, R. (1952). Azəri türklərində niyyət və bəxt və ölüm və şəbəkə. *TFA*, 2, 32, 509-510.
5. Dorson, M. R. (1955). İngilis folklorşünasın ilk qrupu. *Amerika folkloru jurnalı*, 64, 267.
6. Əfəndiyev, P. (1992). *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı* (dərslik).
7. Gökyay, O. Ş. (2000). *Dədəm Qorqudun Kitabı.*
8. Gökdəmir, G. (2003). Türk mifologiyasının əsasları. *Milli Folklor*, 60 (Kış), 60-72; TDEA, 1, 136-137.

Daxil oldu: 05.09.2024
Baxışa göndərildi: 26.09.2024
Təsdiq edildi: 11.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/52-55

Leyla Hüseynzadə
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
huseynzadeleyla19@gmail.com

Bankların maliyyə möhkəmliyinin təhlilinin nəzəri-metoroloji aspektləri

Xülasə

Məqalənin məqsədi kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin mahiyyətini, qiymətləndirilməsinin göstəricilər sistemini öyrənmək və əsaslandırmaq, həmçinin onların üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını müəyyən etməkdir.

Məqalədə kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin makro və mikro aspektdə əhəmiyyəti tədqiq edilmiş və bu aspektdə onların davamlı inkişafının vacibliyi vurğulanmışdır.

Maliyyə sabitliyinə iqtisadi ədəbiyyatlarda olan elmi yanaşmalar təhlil edilmiş və müxtəlif nəzəri mənbələr əsasında maliyyə sabitliyi anlayışına yanaşmalar ümumiləşdirilmişdir. Aparılan tədqiqt əsasında bankların maliyyə sabitliyinin təhlili edilməsinin kompleks göstəricilər sistemi təklif edilmişdir.

Açar sözlər: *bank, maliyyə sabitliyi, Mərkəzi Bank, göstəricilər sistemi, maliyyə sabitliyinin təhlili*

Leyla Huseynzade
Baku Business University
Master student
huseynzadeleyla19@gmail.com

Theoretical-Meteorological Aspects of the Analysis of Financial Strength of Banks

Abstract

The purpose of the article is to study and justify the essence of financial stability of commercial banks, the system of indicators for evaluation, as well as to determine their advantages and disadvantages.

In the article, the importance of the financial stability of commercial banks in macro and micro aspects was studied and the importance of their continuous development was emphasized in this aspect.

Scientific approaches to financial stability in economic literature were analyzed and approaches to the concept of financial stability were summarized based on various theoretical sources. Based on the conducted research, a complex system of indicators for analyzing the financial stability of banks was proposed.

Keywords: *bank, financial stability, Central Bank, indicator system, analysis of financial stability*

Giriş

İqitisad elminin inkişaf tarixində müxtəlif nəzəriyyələr formalaşmış və inkişaf etmişdir. Məlum məsələdir ki, hər bir nəzəriyyənin yaradıcıları və inkişafını təmin edən məktəblər formalaşmışdır. Belə fundamental və iqtisadçılar arasında geniş müzakirələrə səbəb olan, eyni zamanda yeni nəzəriyyələrin və iqtisadi məktəblərin formalaşmasına təkan verən tədqiqat obyektlərindən biri də bankların fəaliyyət səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. Bank sferasında fəaliyyət səmərəliliyi onun vəsaitlərindən səmərəli istifadəsində və bütövlükdə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində öz əksini tapır ("Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 16.01.2004).

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi təmin edildikdən sonra müasir iqtisadiyyatının mühüm xüsusiyyəti pul, kredit sektorlarının inteqrasiyaya və vahid milli maliyyə bazarın formalaşması olmuşdur. Belə ki, iqtisadi müstəqillik və müxtəlif mülkiyyətli müəssisələrin formalaşması bütövlükdə milli iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində müxtəlif mənbə və maliyyə alətlərinə olan tələbat milli maliyyə bazarının formalaşmasını zəruri etmişdir ("Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 25.12.2009).

Tədqiqat

Maliyyə sistemi daxilində əsas rola malik qurumlar banklardır. Bazar münasibətlərinə əsaslanan ölkələrdə bank sistemi ikipilləli – Mərkəzi Bank və kommersiya bankları sistemindən ibarət olmaqla fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir (Sadıqov, 2012, m.1).

Belə ki, ölkəmizdə 2019-cu ilin sonuna ümumi kredit portfeli 14900,9 milyon manat olmuşdursa, eyni göstərici 2024-cü ilin fevral ayına 23833,0 milyon manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 1.
Bankların kredit portfelinin strukturu barədə məlumat (milyon manatla)

Portfelin bölgüsü	31.12.19	31.12.20	31.12.21	31.12.22	31.12.23	31.01.24	29.02.24
Kredit portfeli	14.900,9	14.157,0	16.659,1	19.594,4	23.183,0	23.566,4	23.833,0
Biznes kreditləri	9.031,6	8.478,3	9.740,0	10.855,1	12.616,8	12.912,9	13.063,7
İstehlak kreditləri	4.075,3	3.661,2	4.518,4	5.754,1	6.937,0	7.008,0	7.077,3
İpoteka kreditləri	1.794,0	2.017,5	2.400,7	2.985,2	3.629,2	3.645,5	3.692,0

Mənbə: https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions

Beləliklə, milli iqtisadiyyatın inkişafında bankların rolu onların davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsinin vacibliyini göstərir. Bu baxımdan kommersiya banklarının fəaliyyətinin öyrənilməsi və onların maliyyə sabitliyinin müasir yanaşmalar əsasında qiymətləndirilməsi vacibdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya bankının maliyyə sabitliyi onun rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsində ən vacib amillərdən biridir. Bankın maliyyə möhkəmliyi nə qədər yüksəkdirsə, bazar şərtlərindəki gözlənilməz dəyişikliklərdən bir o qədər müstəqildir (Məhərrəmov və b., 2019, s. 688).

Bütün bunlar bank sferasında maliyyə möhkəmliyinin iqtisadi kategoriya kimi mahiyyətinin və nəzəri əsasların öyrənilməsini, onun təhlili mertodikasının əsaslandırılmasını zəruri edir (Məmmədov, 2015, s. 325).

Bütövlükdə, maliyyə möhkəmliyinin mahiyyətini dolğun və hərtərəfli tədqiq etmək və mövcud nəzəri yanaşmaları ümumiləşdirməklə tərif vermək üçün müxtəlif iqtisadçıların nəzəri fikirlərinin müqayisəli öyrənilməsinə ehtiyac var.

V. V. Kovalev və O. N. Volkova görə, maliyyə vəziyyətinin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri, fəaliyyətinin uzunmüddətli perspektiv baxımından sabitliyidir (Bogdanovskaya, 2004, s. 35-48). Müəssisənin ümumi maliyyə quruluşu, kreditorlardan və investorlardan asılılıq dərəcəsi ilə əlaqələndirilir. Nəticə etibarilə, maliyyə sabitliyi xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti ilə xarakterizə olunur.

V. V. Kovalevə görə, müəssisənin əmlak vəziyyətinin təhlilini nəzərə alaraq, maliyyə vəziyyətinin dayanıqlı olması, əsasən, maliyyə mənbələrini aktivlərə yatırmanın məqsədəuyğunluğundan və düzgünlüyündən asılıdır (Kovalev, 2006, s. 428-438).

B. M. Rodionova görə, xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin mövcudluğu, onların təhlükəsizliyi, xüsusi və borclanan dövriyyə vəsaitləri arasındakı nisbət müəssisənin maliyyə dayanıqlığını, maliyyə bazarındakı mövqeyini, qiymətli kağızlar çıxarmaqla resursların əlavə səfərbər olma imkanlarını xarakterizə edir (Rodionova, 2005, s. 291-293).

V.V. Boçarova görə maliyyə sabitliyi iqtisadi qurumun maliyyə dayanıqlığı onun pul ehtiyatlarının vəziyyətini xarakterizə edən, ödəmə qabiliyyətini və kredit ödəmə qabiliyyətini minimum sahibkarlıq riski səviyyəsində saxlayaraq əsasən öz hesabına müəssisəni inkişaf etdirməyi təmin edən bir vəziyyətdir (Bocharov, 2005, s. 10-13).

L. A. Bogdanovskaya, G. G. Vinogradov müəssisənin maliyyə sabitliyi konsepsiyası perspektivli ödəmə qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi xarici təhlil subyektlərinə (xüsusilə investorlara) müəssisənin uzun müddətə maliyyə imkanlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsal prosesinin həyata keçirilməsi, genişləndirilməsi, müəssisənin müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi öz vəsaitləri hesabına və çatışmazlığı halında borc vəsaitləri hesabına həyata keçirildiyi üçün xarici borc mənbələri böyük əhəmiyyət kəsb edir, baxmayaraq ki, bunlar olmadan etmək çətindir... Buna görə borc, kapital və məcmu kapital nisbətləri müxtəlif mövqelərdən öyrənilir (Sadıqov, 2010, s. 222; Bogdanovskaya et al., 2004, s. 35-48).

Yuxarıda qeyd olunan fikirlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, "maliyyə sabitliyi" konsepsiyasının məzmununa dair müxtəlif baxışların təhlili göstərir ki, tədqiq olunan problemlə bağlı müxtəlif müəlliflərin ümumi baxışı yoxdur. Onların əksəriyyəti maliyyə möhkəmliyini bir və ya iki göstəricidə ifadə edərək maliyyə möhkəmliyini lazım olduğundan daha dar şəkildə təmsil edirlər. Amma maliyyə davamlılığının çoxölçülü bir iqtisadi fenomen olduğu bəllidir, buna görə o göstəricilər sistemi ilə ifadə olunmalıdır (Müslümov, Kazımov, 2012, s. 246).

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istərdim ki, müxtəlif amillər qruplarının qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birindən asılılığı belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, yalnız bankın fəaliyyətini xarakterizə edən bütün göstəricilərin kompleks sistemli istifadəsi ilə onun fəaliyyətini və maliyyə sabitliyini səmərəli qiymətləndirmək olar (Melnik, 2006, s. 352).

Bankların maliyyə sabitliyi mövzusunun aktuallığı kommersiya bankının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində onun maliyyə sabitliyinin müəyyən edilməsinin əsas rol oynaması ilə bağlıdır. Bankın rifahı, inkişafın stimullaşdırılmasına yönəlmiş ehtiyat vəsaitlərinin formalaşması, rəqabət qabiliyyəti və əlavə resurslar cəlb etmək imkanları bankın maliyyə sabitliyinin dəqiq müəyyən edilməsindən və proqnozlaşdırılmasından asılıdır (Sadıqov, 2010, s. 212-213).

Kredit təşkilatının maliyyə sabitliyinin planlaşdırılmasında və müəyyən edilməsində təkcə bankın özü deyil, həm də onun səhmdarları və müştəriləri kimi iştirakçılar və ilk növbədə dövlət maraqlıdır. Onlar üçün kredit təşkilatlarının maliyyə sabitliyi iqtisadi maraqlarının və özlərinin rifahının təminatıdır.

Kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinə həm dar mənada, yəni bankın likvidliyi, ödəmə qabiliyyəti və etibarlılığı, həm də geniş mənada, yəni müxtəlif əlverişsiz amillərə məruz qaldıqdan sonra bank fəaliyyətinin sabitləşməsi kimi baxıla bilər (Rokhmanova & Lyukevich, 2016, s. 469-471). Sonuncu həm də kredit təşkilatının əvvəlki vəziyyətinə qayıtmaq, öz funksiyalarını yerinə yetirməkdə davam etmək, məqsədlərinə nail olmaq qabiliyyəti kimi də şərh edilə bilər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda bankların maliyyə sabitliyinin təhlili üçün bir çox müəllif metodları hazırlanmışdır ki, onların hamısını bank fəaliyyətinin əsas komponentlərinin – keyfiyyət, likvidlik və gəlirliliyin müvafiq səviyyəsini müəyyən etmək məqsədi birləşdirir.

Maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün müasir metodların tədqiqi onu deməyə əsas verir ki, Mərkəzi Bankın metodologiyası bank sferasında baş verən dəyişikliyə uyğunluğu baxımından daha məqsədəuyğun hesab edilir (Bakhareva, 2016, s. 136-140).

Bu gün bank sahəsində kommersiya banklarının maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün bir çox metodikalar geniş yayılmışdır. Onların hamısını tədqiq edib təhlil etdikdən sonra iki növə

bölmək olar: ənənəvi üsullar və beynəlxalq aləmdə geniş yayılan üsullar. Ənənəvi metodları da öz növbəsində hüquqi tələblər və reyting agentliklərinin qiymətləndirmə üsullarına bölmək olar (Fetisov, 2014, s. 168).

Nəticə

Bütövlükdə, aparıalan tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, bankların maliyyə sabitliyinin təhlilində kompleks göstəricilər sistemindən istifadə olunması məqsədəuyğundur. Bu göstəricilərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- kapital göstəriciləri;
- aktivlərin göstəriciləri;
- gəlirlilik göstəriciləri;
- likvidlik göstəriciləri;
- faiz dərəcəsi riski göstəriciləri;
- konsentrasiya riski göstəriciləri;
- bankın idarə edilməsinin keyfiyyəti, onun əməliyyatları və riskləri;
- bankın mülkiyyət strukturunun şəffaflığının keyfiyyəti.

Ədəbiyyat

1. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (16.01.2004).
2. “Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (25.12.2009).
3. Məhərrəmov, A. M., Qarayev, F. M., Sarıyev, K. A., Tağıyev, M. R., Abışov, L. V. (2019). *Bank işi.*
4. Məmmədov, Z. F. (2015). *Bank fəaliyyətinin əsasları* (dərs vəsaiti).
5. Müslümov, S. Y., Kazımov, R. N. (2012). *Maliyyə təhlili* (dərslik). CBS.
6. Sadıqov, Ə. A. (2012). *Mühasibat uçotu* (dərslik).
7. Sadıqov, E. M. (2010). *Bank əməliyyatları* (dərs vəsaiti).
8. Sadıqov, E. M. (2010). *Bank əməliyyatları* (dərs vəsaiti). “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı.
9. Bocharov, V. V. (2005). *Fiansovyy analiz* (uchebnoye posobiye). Piter.
10. Bakhareva, A. A., & Mokrova, L. P. (2016). *Preimushchestva i nedostatki metodik otsenki finansovoy ustoychivosti kommercheskikh bankov*, 6, 136-140.
11. Bogdanovskaya, L. A., Vinogradov, G. G., Migun, O. F., & Strazheva, V. I. (2004). *Analiz khozyaystvennoy deyatel'nosti v promyshlennosti*. Vysshaya shkola.
12. Fetisov, G. G. (2014). *Ustoychivost' kommercheskogo banka i reytingovyye sistemy yeye otsenki.* Finansy i statistika.
13. Kovalev, V. V. (2006). *Analiz khozyaystvennoy deyatel'nosti predpriyatiya* (uchebnik). Prospekt.
14. Melnik, M. V. (2006). *Teoriya ekonomicheskogo analiza* (uchebnik dlya vuzov). Finansy.
15. Rodionova, V. M. (2005). *Finansovaya ustoychivost' predpriyatiya v usloviyakh inflyatsii*. Perspektiva.
16. Rokhmanova, D. A., & Lyukevich, I. N. (2016). *Problematika metodov otsenki finansovoy ustoychivosti kommercheskogo banka.* V sbornike: Nedelya nauki SPbPU materialy nauchnoy konferentsii s mezhdunarodnym uchastiyem.

Daxil oldu: 18.09.2024
Baxışa göndərildi: 01.10.2024
Təsdiq edildi: 10.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/56-59

Orxan Məmmədov
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
orxanmemmedov487@gmail.com

Azərbaycanda sığorta bazarının fəaliyyətinin təhlili

Xülasə

Maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan sığorta – bir iqtisadi kateqoriya olaraq, baş verən bu və ya digər xoşagəlməz hallardan, fövqəladə hadisələrdən vurulan ziyanın aradan qaldırılması, vətəndaşların şəxsi həyatları ilə əlaqədar olan hadisələr zamanı onlara maliyyə yardımlarının edilməsi ilə yaradılan məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi prosesidir. Sığorta işinin səmərəli təşкilinin və beynəlxalq standartlar səviyyəsində inкişaf etdirilməsinin ölkə iqtisadiyyatının bazar münasibətləri şəraitində möhkəmlənməsində mühüm iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Bu baxımından sığorta fəaliyyətinin həyata keçirilməsində daim nəzarət mövcuddur. Sığorta bazarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi mütəmadi olaraq dövlətin nəzarətindədir və bu yoxlamanının həyata keçirilməsi birbaşa olaraq Mərkəzi Banka həvalə edilmişdir. Respublikamızın müasir sığortası, maliyyə sisteminin ən önəmli sferalarından biridir. O, istehsalının aşağı düşməsinin qarşısının alınmasında, onun fasiləsizliyinə zəmanət yaradılmasında şübhəsiz əhəmiyyətə malikdir. Sığorta bazarının izlənməsi, orada baş verən hadisə və proseslərin müsbət və ya mənfi dinamikası statistikasız ötüşmür. Bütövlükdə sığorta bazarı və burada əhaliyə göstərilən sığorta xitmətlərinin səviyyə və dinamikasının statistik öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi bütün dövrlərdə aktul bir mövzudur.

Açar sözlər: *bazar, sığorta, satış, dinamika, statistika, audit, yoxlama, ekspertiza*

Orkhan Mammadov
Baku Business University
Master student
orxanmemmedov487@gmail.com

Analysis of Insurance Market Activity in Azerbaijan

Abstract

Insurance, which is a part of the financial system, is the process of creation and use of targeted cash funds, created as an economic category, by providing financial assistance to citizens during events related to their personal lives, eliminating damage caused by one or other unpleasant situations, emergency events. . Effective organization of insurance work and its development at the level of international standards are of great economic importance in the strengthening of the country's economy in terms of market relations. In this regard, there is constant control over the implementation of insurance activities. The audit evaluation of the activities of the companies operating in the insurance market is regularly under the control of the state, and the implementation of this audit is entrusted directly to the Central Bank. Modern insurance of our republic is one of the most important spheres of the financial system. It is of undoubted importance in preventing the decrease of production and guaranteeing its continuity. Tracking the insurance market, the positive or negative dynamics of the events and processes taking place there is not complete without statistics. The statistical study and evaluation of the insurance market as a whole and the level and dynamics of the insurance services provided to the population is a current topic at all times.

Keywords: *market, insurance, sales, dynamics, statistics, audit, inspection, expertise*

Giriş

Müasir iqtisadi münasibətlərin mühüm elementlərindən biri sığorta işidir. O, iqtisadiyyatda spesifik funksiyalar yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan maliyyə münasibətlərinə aid edilir. Təsərrüfatçılıq baxımından müstəqil olan subyektlər istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin fasiləsizliyinə təminat vermək səbəbindən ixtisaslaşmış yenidənbölgü münasibətlərini xarakterizə edən sığorta müdafiəsinə hər zaman ehtiyac duyurlar (Abbasbəyli, 2011, s. 109). Sığorta – mümkün və konkret hadisələr nəticəsində yarana biləcək risklərə qarşı öncədən tədbirlərin görülməsi sistemidir. Sığorta fəaliyyətinin inkiaşfı daim ön plana çəkilir. Ən geniş yayılmış sığorta cari dövür ərzində icbari sığortadır və buna İSB yəni İcbari Sığorta Bürosu nəzarət etməkdədir. Sığorta bazarlarına nəzarəti hal-hazırda Mərkəzi Bank icra etməkdədir. Mərkəzi Bank ölkədə fəaliyyət göstərən bütün sığorta şirkətlərinə nəzarəti onların fəaliyyəti üçün lisenziyaların təqdim olnumasını həyata keçirir. Audit yoxlanılması, bildiyimiz kimi, məcburi və könüllü olmaqla həyata keçirilir.

Tədqiqat

Məcburi ildə bir dəfə olmaqla dövlət tərəfindən həyata keçirələn yoxlama ekspertiza prosesidir. Hər bir sığorta şirkəti öz fəaliyyətinin sonunda hesabat hazırlayır və bunu öz saytında yerləşdirir. ASC-lər üçün bu artıq bir tələb kimi qoyulmuşdur. Müxtəlif sığorta şirkətləri mövcudur. Gəlin onların bir neçəsinin siyahısına nəzər salaq ("Sığorta fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2007; "Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığorta haqqında" Qanun):

– "A-Qroup Sığorta Şirkəti" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "AtaSığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "Atəşgah" Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "Azərbaycan Sənaye Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "AzSığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "Bakı Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "Meqa Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "Paşa Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "Qala Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti
– "Xalq Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti

İndi isə gəlin yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz şirkətlərin bir neçəsini insanlar arasında məmnuniyyət səviyyəsini real göstəricilər əsasında təhlil edək. Bu təhlil əsasən avto-icbari sığorta məhsulu üzərindən aparılmışdır (İSB Büro haqqında).

Cədvəl. Avto-icbari sığorta üzrə şikayət indeksi, sentyabr 2023 – avqust 2024

Sığortaçılar	Şikayət indeksi
"Bakı Sığorta" ASC	2.92
"Xalq Sığorta" ASC	2.33
"Paşa Sığorta" ASC	1.24
"AtaSığorta" ASC	0.97
"Atəşgah Sığorta" ASC	0.80
"Meqa Sığorta" ASC	0.77
"Azərbaycan Sənaye Sığorta" ASC	0.46
"Qala Sığorta" ASC	0.42

- yuxarı şikayət indeksi (hesablama nəticəsində əldə olunan orta göstəricidən yuxarı olan)
- orta şikayət indeksi
- aşağı şikayət indeksi (hesablama nəticəsində əldə olunan orta göstəricidən aşağı olan)

Təhlil onu göstərir ki, cari vəziyyəti nisbətən qənaətbəxş hesab etmək olar, amma bu o demək deyildir ki, hər şey qaydasındadır. Yuxarı şikayət indeksi onu göstərir ki qeyd edilən şirkətlərlə insanlar arasında kifayət qədər aqressiya və narazlıq var. Təbii ki, bu göstəricilər Mərkəzi Banka olan şikayətlər əsasında formalaşır. Sığorta şirkətləri qeyd etdiyimiz quruma olunan şikayət siyahısını minimuma edirməldir, bu isə yüksək və keyfiyyətli xidmətin əsasında mövcud olacaqdır. Daimi təkminləşdirilmə tədbirləri olması vacibdir. Bu, şirkətlərin əsas ideyasına çevrilməlidir. Bazarda kifayət qədər potensial müştərilər mövcuddur və onları real müştərilərin siyahısına əlavə etmək sığorta şirkətlərinin üzərinə düşür ("Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2000; Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı).

Bu şirkətlər sığorta bazarında aktiv fəaliyyətlərini davam etdirməkdədirlər. Bir qayda olaraq, hər bir şirkəti Mərkəzi Bankın qoyuduğu qaydalara uyğun fəaliyyətini davam etdirməlidir. Əks təqdirdə, Mərkəzi Bank tərəfindən lisenziyası ləğv edilir. Bu səbəbdən hər bir şirkət ölkənin iqtisadi maraqlarını rəhbər tutaraq fəaliyyət göstərməlirdir. Lisenziyalar və icazələr haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, "Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunundan, bu Qanundan, "İnzibati icraat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından ibarətdir ("İcbari Sığortalar Haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2011).

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə bu qanundan fərqli qaydalar müəyyən edildikdə, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq olunur. Ümumi nəzər salsaq, sığorta bazarında müyyən boşluqlar görə bilirik və boşluqları doldurmaq üçün müxtəlif nəticə–təkliflər hazırlanmalıdır. Audit yoxlama və ekspertiza işləri nə qədər şəffaf şəklidə aparılsa, bir o qədər daha tez müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür (Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı).

Ümumilikdə götürsək, Azərbaycanda sığorta fəaliyyətinin Qanunvericilik bazasının dörd tərkib hissəsi var:

- Azərbaycan Respublikasının Qanunları
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları
- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Normativ sənədləri

Auditorun peşə məsuliyyətini yaradan sığorta hadisəsi halları

Auditorun peşə məsuliyyətini yaradan sığorta hadisəsi halları aşağıdakılardır:

1. Auditor xidməti sahəsində qəbul edilmiş normativ hüquqi aktların, standartların, qaydaların tələblərinin pozulması;
2. Maliyyə və vergi hesabatlarında təhrif olunmuş məlumatların və səhvlərin aşkar edilməməsi;
3. Aşkar edilən səhv və təhriflərin aradan qaldırılması üçün düzgün tövsiyələrin verilməməsi;
4. İşlərin keyfiyyətsiz görülməsi və (və ya) yerinə yetirilməsi müddətinə riayət edilməməsi;
5. Məxfilik prinsipinin pozulması.

Nəticə

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sığorta şirkətlərinin sayı kifayət qədərdir. Belə bir şəraitdə ağırlıq mərkəzi Mərkəzi Bankın və auditorların üzərinə düşür. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əgər sığorta şirkəti öz fəaliyyətini qanunlar və qaydalar çərçivəsində davam etdirsə, daha güclü və daha uzunömürlü olacaqdır. Ölkənin iqtisadiyyatının inkşafına təkan verən bir çox amillər vardır ki, bunlardan biri də sığorta bazarıdır. Həmçinin ölkənin sığorta bazarı bir sıra göstəricilərinə görə həm inkişaf etmiş ölkələrin, həm də post-sovet və qonşu ölkələrin bazarları ilə müqyisə edilmişdir. Aparılmış araşdırmalardan gəlinən konkret nəticələri aşağıdakı kimi punktlaşdırmaq olar:

− Azərbaycanda sığorta sektorunun inkişafı üçün yeni qanunların qəbulu və mövcud qanunvericilik bazasının kifayət qədər təkmilləşdirilməsi müşahidə olunsa da, ölkədə baş verən son hadisələr onu göstərir ki, qəbul edilən qanunların tətbiqi və buna dövlət nəzarəti olduqca zəifdir.

− Azərbaycan bazarında ildən ilə kəmiyyət baxımından böyümə müşahidə edilsə də, bu kəmiyyət artımı arzu olunan səviyyədə deyil, həmçinin kəmiyyətdəki artım keyfiyyətdəki artımla müşahidə edilmir.

− Müstəqilliyin ilk illərindən fərqli olaraq, daxili bazarda inhisarçılığın səviyyəsi xeyli azaldılsa da, sağlam rəqabətə mane olan daha bir cərəyan – bazarın oliqapolyaya çevrilməsi prosesi müşahidə olunmaqdadır.

− Sığortanın nüfuzetmə faizi (ÜDM-dəki payı) son onillikdə üç dəfəyə yaxın artıb, təxminən 1 %-ə çatsa da, bu göstərici inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə hələ də çox aşağıdır. Bunu həmçinin ölkədəki “sığota sıxlığı”na da aid etmək olar.

Daha bir məqam isə insanların sığorta haqqında məlumatları kifayət qədər deyil. Bunun aradan qaldırlaması üçün müxtəlif tədbirlər görülməsi vacibdir. Bu insanların marifəndirilməsi – onlara sığortanın əsasları haqqında məlumatların verilməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasbəyli, M. (2011). *Sığorta terminləri lüğəti.*
2. “Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2000).
3. *“Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığorta haqqında” Qanun*. https://e-qanun.az/framework/13678
4. *Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı.* https://www.cbar.az/page-189/insurance
5. *“İcbari Sığortalar Haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (2011).
6. *İSB Büro haqqında*. https://isb.az/buro-haqqinda/
7. *“Sığorta fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (2007).
8. *Sığorta tarixi və inkişaf mərhələləri.* (2019). http://banco.az/az/news/sigorta-tarixi-ve-inkisaf-merheleleri.

Daxil oldu: 11.09.2024
Baxışa göndərildi: 05.10.2024
Təsdiq edildi: 17.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/60-63

Vüsal Quliyev
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
vsalquliyev@gmail.com

Təşkilatlarda daxili nəzarət sisteminin tətbiqinin səmərəliliyi

Xülasə

Mühasibat uçotunun əsas funksiyalarından biri maliyyə nəzarəti üçün zəmin yaratmaqla mülkiyyətçinin mənafeyinin müdafiəsini təmin etməkdən ibarət olan onun müdafiə funksiyasıdır. Bununla belə, qoruyucu funksiyanın həyata keçirilməsi nəzarəti həyata keçirmək üçün vasitələrin mövcudluğunu tələb edir. İlk növbədə, bu, daxili nəzarətdir.

Hər bir şirkətin sistemli şəkildə uğur qazanması və gündəlik əməliyyatların düzgün və səmərəli aparılması üçün daxili nəzarət sistemlərinin formalaşması mütləq və qaçılmazdır. Daxili nəzarət dedikdə, müəssisənin imkanlarından səmərəli istifadə edərək qarşısında olan hədəflərə çatmağı, eyni zamanda maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və normativlərə uyğunluğu təmin etməyi nəzərdə tutur. Düzgün qurulmuş nəzarət sistemi, şirkətdə baş verə biləcək oğurluq və dələduzluq hadisələrini azaltmağa xidmət edir.

Daxili nəzarət mühasibat uçotu və audit tərəfindən müəyyən edildiyi kimi, daxili nəzarət, təşkilatın məqsədlərinin əməliyyat effektivliyi və səmərəliliyi, etibarlı maliyyə hesabatları və qanunlara, qaydalara və siyasətlərə uyğunluğunu təmin etmək üçün bir prosesdir. Geniş anlayış, daxili nəzarət təşkilat üçün risklərə nəzarət edən hər şeyi əhatə edir.

Bu, təşkilatın resurslarının istiqamətləndirilməsi, monitorinqi və ölçülməsi vasitəsidir. O, fırıldaqçılığın aşkar edilməsində və qarşısının alınmasında və təşkilatın həm fiziki (məsələn, maşın və əmlak), həm də qeyri-maddi resurslarının (məsələn, ticarət nişanları kimi reputasiya və ya əqli mülkiyyət) qorunmasında mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *mühasibat uçotu, nəzarət, audit, daxili nəzarət, risk*

Vusal Guliyev
Baku Business University
Master student
vsalguliyev@gmail.com

Effectiveness of Implementation of Internal Control System in Organizations

Abstract

One of the main functions of accounting is its protective function, which is to ensure the protection of the owner’s interests by laying the foundation for financial control. However, the implementation of the protective function requires the availability of tools to carry out control. First and foremost, this refers to internal control.

The formation of internal control systems is essential and inevitable for every company to systematically achieve success and to ensure that daily operations are conducted correctly and efficiently. Internal control refers to the efficient use of the company's resources to achieve its goals, while also ensuring the accuracy of financial reports and compliance with regulations. A properly structured control system helps reduce the likelihood of theft and fraud within the company.

As defined by accounting and auditing, internal control is a process designed to ensure the operational efficiency and effectiveness, reliable financial reporting, and compliance with laws, regulations, and policies of the organization. This broad concept covers everything that controls risks within the organization.

It is a means of directing, monitoring, and measuring the organization's resources. It plays a crucial role in detecting and preventing fraud, as well as protecting both the organization's physical (e.g., machinery and property) and intangible assets (e.g., reputation or intellectual property like trademarks).

Keywords: *accounting, control, audit, internal control, risk*

Giriş

Daxili nəzarət, bir təşkilatın maliyyə və əməliyyat fəaliyyətlərinin düzgün, səmərəli və təhlükəsiz şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə tətbiq olunan bir sistemdir. Bu sistem, təşkilat daxilində risklərin idarə edilməsini, müvafiq qaydalara riayət olunmasını, aktivlərin qorunmasını və mühasibat məlumatlarının dəqiqliyini təmin etmək üçün bir sıra proseslər və prosedurların yerinə yetirilməsini əhatə edir (Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" Qanunu, 2004).

Tədqiqat

Təşkilati səviyyədə daxili nəzarət məqsədləri maliyyə hesabatlarının etibarlılığı, əməliyyat və ya strateji məqsədlərə nail olunması ilə bağlı vaxtında əks əlaqə, qanun və qaydalara uyğunluq ilə bağlıdır. Xüsusi əməliyyat səviyyəsində daxili nəzarət xüsusi məqsədə nail olmaq üçün görülən tədbirlərə aiddir (məsələn, təşkilatın üçüncü tərəflərə ödənişlərinin göstərilmiş etibarlı xidmətlərə görə olmasını necə təmin etmək olar?). Daxili nəzarət prosedurları proseslərin dəyişməsini azaldır və daha çox proqnozlaşdırıla bilən nəticələrə gətirib çıxarır (Novruzov, 2001).

Effektiv daxili nəzarət sistemini inkişaf etdirərkən müəssisə rəhbərliyi aşağıdakı məqsədləri qoyur:

- biznesi etibarlı məlumatlarla təmin etmək,
- aktivlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi,
- informasiyanın mühafizəsinin təmin edilməsi,
- iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin təmin edilməsi,
- mühasibat uçotunun qəbul edilmiş uçot siyasətinə uyğunluğunu təmin etmək,
- maliyyə hesabatlarının tərtibi və təqdim edilməsi qaydalarına riayət olunmasının təmin edilməsi.

Daxili nəzarətin elementləri onun təşkilati-iqtisadi mexanizminin tərkib hissələridir. Elementlər fəaliyyət miqyasından və idarəetmənin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq təşkilatlar tərəfindən müstəqil olaraq təyin olunur («Azərbaycan Respublikası Auditor Palatası haqqında Əsasnamə», 1995).

Şirkətin daxili nəzarət sisteminə aşağıdakı elementlər daxil olmalıdır:

Nəzarət mühiti: Nəzarət mühiti bütün işçilər üçün dürüstlüyün vacibliyini və fırıldaqçılıq da daxil olmaqla qeyri-münasiblikləri aşkara çıxarmaq və aradan qaldırmaq öhdəliyini müəyyən edir. Direktorlar şurası və rəhbərlik bu mühiti yaradır və nümunə göstərir. Rəhbərlik daxili nəzarət məqsədlərini asanlaşdırmaq üçün daxili sistemləri və işçi heyətini işə salmalıdır (Abbasov, 2009).

Riskin qiymətləndirilməsi: Şirkət müntəzəm olaraq risk və ya zərərin potensialını və ya mövcudluğunu qiymətləndirməli və müəyyən etməlidir. Bu cür qiymətləndirmələrin nəticələrinə əsasən, riskin məhdudlaşdırılmasını təmin etmək və ya əlaqəli sahələrdə riski izləmək üçün əlavə diqqət və nəzarət səviyyələri həyata keçirilə bilər (Xankişiyev, 2002).

Monitorinq: Şirkət davamlı fəaliyyət göstərməsi üçün daxili nəzarət sisteminə nəzarət etməlidir. Bunu etmək istər sistem yeniləmələri, istər işçilərin əlavə edilməsi, istərsə də işçilərin lazımi təlimi vasitəsilə daxili nəzarətin lazım olduqda işləmək qabiliyyətini təmin edə bilər.

İnformasiya/Rabitə: Möhkəm məlumat və ardıcıl ünsiyyət iki cəbhədə vacibdir. Birincisi, məqsəd və rolların aydınlığı uğurlu daxili nəzarət üçün zəmin yarada bilər. İkincisi, atılması lazım olan addımların başa düşülməsini və öhdəliklərini asanlaşdırmaq işçilərə işlərini ən effektiv şəkildə yerinə yetirməyə kömək edə bilər (Xankişiyev, 2013).

Nəzarət fəaliyyətləri: Bunlar daxili nəzarətin bütövlüyünü və tənzimləyicilərə uyğunluğu qoruyan proseslərə, siyasətlərə və digər fəaliyyət kurslarına aiddir. Onlar profilaktik və detektiv fəaliyyətləri əhatə edir.

Qanunlara və qaydalara uyğunluq: Təşkilatın maliyyə fəaliyyəti bütün müvafiq qanunlara, qaydalara və standartlara uyğun olmalıdır. Bu, maliyyə tənzimləmələrindəki dəyişikliklərdən xəbərdar olmağı və uyğunluğu təmin etmək üçün tədbirlərin həyata keçirilməsini əhatə edir (Dövlət büdcəsi. Səhiyyə xərcləri, 2005).

Vəzifələrin ayrılması: Məsuliyyətlərin müxtəlif insanlar arasında bölüşdürülməsi səhv və ya uyğun olmayan hərəkətlər riskini azaldır. Buraya fırıldaqçılıq və səhvlərin qarşısını almaq üçün icazə, qəyyumluq və qeydlərin aparılması rollarının ayrılması daxildir.

Fiziki nəzarət: Biznes pul vəsaitləri, inventar və avadanlıq daxil olmaqla aktivlərini qorumaq üçün təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməlidir. Bu, təhlükəsiz saxlama qurğularını, giriş nəzarətlərini və nəzarət sistemlərini əhatə edə bilər (Sadıxov, 2005).

Daxili nəzarət adətən icazə, sənədləşdirmə, uzlaşma, təhlükəsizlik və vəzifələrin ayrılması kimi nəzarət fəaliyyətlərindən ibarətdir. Onlar geniş şəkildə profilaktik və detektiv fəaliyyətə bölünür.

Profilaktik nəzarət fəaliyyətləri ilk növbədə səhvlərin və ya fırıldaqların baş verməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyır və hərtərəfli sənədləşdirmə və icazə təcrübələrini əhatə edir. Bu prosesin əsas hissəsi olan vəzifələrin ayrılması, heç bir fərdin maliyyə əməliyyatı və nəticədə, aktivə icazə vermək, qeyd etmək və nəzarətində olmaq mövqeyində olmamasını təmin edir. Fakturaların təsdiqi və xərclərin yoxlanılması daxili nəzarətdir (Quliyev, 2001).

Detektiv nəzarət ilk müdafiə xəttinin qaçırdığı əşyaları və ya hadisələri tutmaq üçün nəzərdə tutulmuş ehtiyat prosedurlardır. Burada ən vacib fəaliyyət məlumat dəstlərini müqayisə etmək üçün istifadə edilən uzlaşmadır. Maddi fərqlər aşkar edildikdə düzəldici tədbirlər görülür. Digər detektiv nəzarətlərə mühasibat firmalarının xarici auditləri və inventar kimi aktivlərin daxili auditləri daxildir («Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1994).

İstənilən biznesdə strateji hədəflərə çatmaq üçün əsas sayılan amillərdən biri kimi daxili nəzarət sisteminin beynəlxalq aləmdə qəbul olunmuş standartlara uyğun yaradılması və bu sahədə uğur qazanmış aparıcı dövlətlərin təcrübəsindən istifadə olunması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sığorta bazarında da ildən-ilə artan rəqabət muhiti şirkətlər tərəfindən təqdim olunan məhsulların çeşidinin və xidmət keyfiyyətinin artırılması ilə yanaşı, şirkətlərin daxilində güclü korporativ strukturun və daxili nəzarət sisteminin formalaşmasını da tələb edir (“Auditor Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 1995).

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün onun əsas iştirakçılarının, o cümlədən menecmentin, funksional nəzarətin, daxili auditin və risklərin idarə olunması bölməsinin paralel olaraq öz funksiya və səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi vacib hesab olunur (Məmmədov, 1997).

Nəticə

Daxili nəzarət sistemi riskləri effektiv idarə etmək və əməliyyatlarının bütövlüyünü təmin etmək istəyən hər bir təşkilat üçün vacibdir. Aydın siyasət və prosedurlar yaratmaqla, işçiləri ən yaxşı təcrübələr üzrə öyrətməklə və mövcud nəzarəti mütəmadi olaraq nəzərdən keçirməklə şirkətlər uzunmüddətli biznes uğurları üçün güclü zəmin yarada bilərlər.

Geniş mənada desək, uzunmüddətli perspektivdə təşkilatınızın davamlı fəaliyyətini təmin etmək üçün düzgün nəzarətə sərmayə qoymaq lazımdır. Bu, təkcə biznesin davamlılığına zəmanət vermir və təşkilatınızı bahalı səhvlərdən və saxtakarlıqdan qoruyur, həm də əlavə şəffaflıq yaradır, problemləri erkən aşkar etməyə kömək edir və adekvat düzəldici fəaliyyətə imkan verir.

Təşkilatınızda müxtəlif hərəkət edən hissələrin mürəkkəbliyi səbəbindən effektiv daxili nəzarət sisteminin tətbiqi həmişə asan məsələ deyil. Potensial riskləri müəyyən etmək və onları azaltmaq üçün strategiyalar hazırlamaq, həmçinin bütün işçilərin İCS tərəfindən qoyulmuş prosedurlardan xəbərdar olmasını və onlara əməl etmələrini təmin etmək çətin ola bilər.

Uğurlu daxili nəzarət sisteminin tətbiqi üçün digər maneə daim dəyişən biznes mühitidir. Texnologiya inkişaf etdikcə, daxili nəzarətlərinizi müvafiq olaraq yeniləmək və dəyişdirmək zərurəti yaranır.Buna baxmayaraq, daxili nəzarət sistemi proqramı günü xilas etmək üçün buradadır. İCS təşəbbüslərinizi uyğun alətlə dəstəkləmək istənilən problemi əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırır və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini daha səmərəli edir.

Daxili nəzarət sisteminin tətbiqi vaxt və resursların ilkin sərmayəsini tələb edə bilsə də, uzunmüddətli faydalar istənilən xərclərdən xeyli üstündür. Effektiv daxili nəzarət sistemi təşkilatınızın aktivlərini qorumağa kömək edir, qanun və qaydalara riayət olunmasını təmin edir və nəticədə şirkətinizin səmərəliliyini və gəlirliliyini artırır. Bu, yaxşı dizayn edilmiş daxili nəzarət sistemini istənilən uğurlu təşkilatın əvəzsiz aktivinə çevirir.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" Qanunu*. (2004).
2. *«Azərbaycan Respublikası Auditor Palatası haqqında Əsasnamə»*. (1995).
3. Abbasov, S. A. (2009). *Maliyyə menecmentinin təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri*.
4. *«Audit xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (1994).
5. *«Auditor Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. (1995).
6. *Dövlət büdcəsi. Səhiyyə xərcləri*. (2005). İqtisadi tədqiqatlar mərkəzi.
7. Xankişiyev, B. A. (2002). *Maliyyə nəzarəti*.
8. Xankişiyev, B. A. (2013). *Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat*.
9. Quliyev, T. Ə. (2001). *Menecmentin əsasları*.
10. Məmmədov, S. M. (1997). *Maliyyə*.
11. Novruzov, V. Q. (2001). *Audit* (dərs vəsaiti).
12. Sadıxov, M. M. (2005). *Korporativ maliyyə*.

Daxil oldu: 19.08.2024
Baxışa göndərildi: 23.09.2024
Təsdiq edildi: 11.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/64-67

Cavanşir Əmirov
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
emirov.cavansir00@gmail.com

"Norm" ASC-də vergi əməliyyatlarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Xülasə

Audit – əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasıdır. Audit aktivlərin, öhdəliklərin, xüsusi vəsaitlərin və maliyyə nəticələrinin düzgün, bütöv və dəqiq əks etdirilməsini müəyyənləşdirmək məqsədilə qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun surətdə iqtisadi subyektlərin tərtib etdikləri illik maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanmasını nəzərdə tutur. Auditin əsasını dövlətin, müəssisənin müdriyyətinin və onun sahiblərinin (əmanətçilərin, səhmdarların) qarşılıqlı marağı təşkil edir. Bir sıra ölkələrdə audit dedikdə, müəssisələrin yoxlanılması və onun maliyyə hesabatı haqqında fikir söylənilməsi başa düşülür. Britaniya Audit Praktikasi Komitəsinin 1989-cu ildə verdiyi tərifə görə, Böyük Britaniyada audit "qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş bütün qaydalara riayət olunmaqla, müəssisənin mühasibat hesabatı barədə peşəkar fikir ifadə etmək məqsədilə həmin hesabatın xüsusi təyin edilmiş auditor tərəfindən müstəqil öyrənilməsi deməkdir". Qanuna əsasən, ABŞ-də səhmləri qiymətli kağızlar birjasında qiymətləndirilməyə buraxılan bütün səhmdar cəmiyyətlərinin maliyyə fəaliyyəti auditdən keçməlidir. Qərbdə (ABŞ) auditə verilən ən məqbul təriflərdən biri aşağıdakı kimidir: Audit (auditing) elə bir prosesdir ki, onun vasitəsilə səlahiyyətli sərbəst işçi kəmiyyətcə qiymətləndirilə bilən və spesfik təsərrüfat sisteminə aid olan informasiyanın müəyyən edilmiş meyarlara uyğunluq dərəcəsini müəyyənləşdirmək və bunu öz rəyində ifadə etmək üçün həmin informasiya haqqında sübutlar toplayır və onları qiymətləndirir. Amerika Mühasibat İşi Assosiasiyasının auditin əsas prinsipləri üzrə komitəsi auditə aşağıdakı tərifi vermişdir. Müxtəlif şirkətlərin tez-tez müflisləşməsi, müdiriyyət tərəfindən aldadılma halları maliyyə qoyuluşları riskini xeyli artırır.

Açar sözlər: *vergi uçotu, audit, "Norm" ASC, təkmilləşdirmə, maliyyə hesabatları*

Javanshir Amirov
Baku Business University
Master student
emirov.cavansir00@gmail.com

Directions for Improving Accounting and Auditing of Tax Transactions in "Norm" OJSC

Abstract

Improving the accounting and auditing of tax transactions helps to increase the financial control and efficiency of companies. Improving technical infrastructure and hiring quality personnel helps companies achieve transparency and accuracy in financial reporting processes. Therefore, financial and managerial expertise play an important role in ensuring the long-term success of companies. Through these measures, companies can manage their financial positions more effectively, increase their speed and better protect their activities from financial risks. This is finally an important necessity to meet the long-term development and speed of the companies. Improving the accounting and auditing of tax transactions in "Norm" OJSC increases the financial transparency of the enterprise and ensures compliance with legislative requirements. Application of modern

technologies, continuous training of staff, strengthening of internal control systems and the role of independent audit increase the effectiveness of these processes. These measures not only ensure the accuracy of financial data, but also increase the efficiency of operations and allow timely detection of potential risks. The application of modern ERP systems and cloud technologies ensures the automation of tax operations and real-time monitoring of data. These technologies enable the secure storage of data and the facilitation of data exchange between departments located in different geographical locations. As a result, accounting processes are carried out faster and more accurately. Continuous training and professional development of the staff helps to update their knowledge and skills and work according to international standards. Continuous training programs and certification programs ensure the professional development of employees and increase their competitiveness at the global level. This ensures that tax operations are performed correctly and in accordance with legislative requirements. Strengthening of internal control systems requires the application of systematic control mechanisms and the use of digital control tools at every stage of tax operations. These measures increase the accuracy and transparency of operations, and ensure timely detection of potential errors and problems.

Keywords: *tax accounting, audit, "Norm" OJSC, improvement, financial statements*

Giriş

"Norm" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti 31 dekabr 2022-ci il tarixinə maliyyə vəziyyətini, eləcə də həmin tarixə bitən il üzrə əməliyyat nəticələrini, pul vəsaitlərinin hərəkətini və kapitalda dəyişiklikləri Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına ("MHBS"-lar) müvafiq olaraq düzgün əks etdirən maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına görə məsuliyyət daşıyır.

Tədqiqat

Maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında rəhbərlik aşağıdakılara cavabdehdir (Əliyeva, 2021):

1. Mühasibat uçotu siyasətlərinin müvafiq şəkildə seçilməsinə və tətbiqinə;
2. Məlumatların, o cümlədən mühasibat uçotu qaydalarının müvafiq, etibarlı, müqayisəli və anlaşıla bilən tərzdə təqdimatına;
3. İstifadəçilərə xüsusi əməliyyatların, digər hadisə və şəraitlərin şirkətin maliyyə fəaliyyəti və maliyyə nəticələrinə təsirini anlamağa kömək göstərmək üçün MHBS-nın xüsusi tələblərinin yerinə yetirilməsi yetərli olmadıqda əlavə açıqlamaların verilməsinə;
4. Şirkətin fasiləsizlik prinsipinə əsasən fəaliyyətini davam etdirə bilməsi imkanlarının qiymətləndirilməsinə.

Rəhbərlik həmçinin aşağıdakılara cavabdehdir (Abbasov, 2015):

1. Şirkətdə sağlam və effektiv daxili nəzarət sisteminin planlaşdırılması, tətbiqi və saxlanılmasına;
2. Şirkətin əməliyyatlarının açıqlanması və izah edilməsi, habelə maliyyə vəziyyətinin istənilən vaxt dəqiqliklə açıqlanması üçün yetərli olan və Şirkətin maliyyə hesabatlarının MHBS-yə uyğun gəldiyini təmin edə biləcək müvafiq mühasibat uçotu qeydlarinin aparılmasına; Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və mühasibat uçotu standartlarına müvafiq olaraq yerli uçot qeydlərinin aparılmasına; Şirkətin aktivlərinin mühafizə olunması üçün mümkün tədbirlərin görülməsinə və saxtakarlıq və digər pozuntuların müəyyən edilməsi və qarşısının alınmasına. Şirkətin 31 dekabr 2022-ci il tarixinə bitən il üzrə maliyyə hesabatlarının buraxılması rəhbərlik tərəfindən 19 iyun 2023-cü il tarixində təsdiqlənmişdir (Quliyev, 2019).

"Norm" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin (bundan sonra "Şirkət") 31 dekabr 2022-ci il tarixinə maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatdan və həmin tarixdə bitən il üzrə Şirkətin mənfəət və ya zərər və sairə məcmusu gəlir, kapitalda dəyişikliklər və pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabatlardan, habelə mühüm mühasibat uçotu siyasətlərinin icmalı daxil olmaqla maliyyə hesabatlarına qeydlərdən ibarət olan maliyyə hesabatlarının auditini aparılır və əlavə edilən maliyyə hesabatları Şirkətin 31 dekabr 2022-ci il tarixinə maliyyə vəziyyətini və hamin tarixdə başa çatan il üzrə maliyyə nəticələri və pul vəsaitlərinin hərəkətini Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına ("MHBS") uyğun olaraq bütün əhəmiyyətli hallarda düzgün əks etdirir. Auditi Beynəlxalq Audit Standartlarına uyğun olaraq həyata keçirdik (Vergi Auditi və Onun Tətbiqi Problemləri, 2020).

Həmin standartlar üzrə irəlidə hesabatımızın Maliyyə Hesabatlarının Auditi üzrə Auditorun Məsuliyyəti bölməsində daha ətraflı təsvir olunub. Mühasiblər üçün Beynəlxalq Etika Standartları Şurasının Peşəkar Mühasiblər üçün Etika Məcəlləsinə ("MBESŞ Məcəlləsi") uyğun olaraq Şirkətdən asılı olmadan müstəqil şəkildə fəaliyyət göstəririk və etika ilə bağlı digər öhdəliklərimizi MBESŞ Məcəlləsinə uyğun olaraq yerinə yetirmişik. Hesab edirik ki, əldə etdiyimiz audit sübutu auditor rəyinin bildirilməsi üçün yetərli və uyğun əsası təmin edir (Vergi əməliyyatlarının uçotu və auditində yeniliklər, 2022).

Maliyyə hesabatları üzrə rəhbərliyin və idarəetmə səlahiyyətləri olan şəxslərin məsuliyyəti rəhbərlik maliyyə hesabatlarının MHBS-a uyğun olaraq hazırlanması və düzgün təqdim edilməsi, həmçinin fırıldaqçılıq və ya səhv nəticəsində yaranmasından asılı olmayaraq, mühüm təhriflərin olmadığı maliyyə hesabatlarının hazırlanmasını təmin etmək üçün rəhbərliyin zəruri saydığı daxili nəzarət üzrə məsuliyyət daşıyır. Maliyyə hesabatlarını hazırlayarkən rəhbərliyin Şirkəti ləğv etmək və ya əməliyyatlarını dayandırmaq niyyətində olduğu və ya bunu etməkdən başqa heç bir real alternativi olmadığı hallar istisna olmaqla, rəhbərlik Şirkətin fəaliyyətini fasiləsizlik prinsipi ilə davam etdirməsi qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə, müvafiq hallarda fasiləsizliklə bağlı məsələlərin açıqlanmasına və mühasibat uçotunun fasiləsizlik prinsipindən istifadə edilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. İdarəetmə səlahiyyəti olan şəxslər Şirkətin maliyyə hesabatlılığı prosesinə nəzarətin təmin edilməsi üçün məsuliyyət daşıyırlar (Kazımov, 2018).

Günümüzdə, iş dünyasında maliyyə idarəçiliyinin dəqiqliyi və şəffaf idarəetmə, şirkətlərin uzunmüddətli uğurunu təmin edən əsas amillərdən biridir. Vergi əməliyyatlarının və auditin effektiv idarə olunması, şirkətlərin maliyyəvi nəzarətini gücləndirir və maliyyə sağlamlığını dəqiqliklə qiymətləndirməyə kömək edir. Vergi əməliyyatlarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi üçün əsaslı addımlar atılmalıdır. İlk növbədə, maliyyə proseslərinin dəqiqliyini təmin etmək üçün texniki infrastrukturun gücləndirilməsi vacibdir. İdarəçilik informasiya sistemləri (MIS) və maliyyə hesabatçılığı platformalarının məlumat emalını təkmilləşdirmək, maliyyə məlumatlarının dəqiqliyini və inteqrasiyasını artırır. Bu da vergi əməliyyatlarının təhlükəsiz və dəqiq bir şəkildə idarə olunmasına kömək edir. İdarə etmə hesabatı avtomatlaşdırması: Texniki avtomatlaşdırma vasitələri ilə əməliyyatları avtomatik olaraq uçot etmək, səhvlərin minimalizasiyasını və daxili nəzarətin effektivliyini artırır (Vəliyev, 2016).

Rəqəmsal təhlükəsizlik tədbirləri: İnformasiya təhlükəsizliyinin qorunması üçün rəqəmsal tədbirlər, məsələn, məlumat emalında şifrələmə və istifadəçi identifikasiyası kimi tədbirlər, məxfiliyin qorunmasına kömək edir. Müvafiq maliyyə təcrübəsi və məlumat emalı sahəsində keyfiyyətli kadrların işə qəbulu və təlimi də mühüm rol oynayır. Yüksək keyfiyyətli auditərlərin və maliyyə mütəxəssislərinin təlim edilməsi, maliyyə hesabatçılığı prinsiplərinin və yerli və beynəlxalq vergi qanunvericiliyinin başa düşülməsinə yardım edir. Bu, şirkətin vergi əməliyyatlarının mükəmməl nəzarəti və auditinin təmin edilməsinə kömək edir. Şirkətlərin şəffaf idarəçilik prinsiplərinə və beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etmək də əhəmiyyətli bir məsələdir. Şəffaf maliyyə idarəçiliyi, məsuliyyət daşıma və şirkətin maliyyə vəziyyətinin açıq bir şəkildə qiymətləndirilməsinə kömək edir. Audit proseslərinin transparensiyanın artırılması, auditorların məlumat emalında tam nəzarət və dəqiqlik qənaət etməsinə imkan verir (Sadıqov, Rzayev, 2014).

Nəticə

Vergi əməliyyatlarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi, şirkətlərin maliyyəvi nəzarətini və effektivliyini artırmağa kömək edir. Texniki infrastrukturun təkmilləşdirilməsi və keyfiyyətli kadrların işə qəbulu, şirkətlərin maliyyə hesabatçılığı proseslərində şəffaf və dəqiqliyə nail olmasına yardım edir. Buna görə də maliyyə və idarəçilik təcrübəsi, şirkətlərin uzunmüddətli uğurunu təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Şirkətlər bu tədbirlər vasitəsilə maliyyə mövqelərini daha effektiv idarə etməklə, sürətlərini artırmağa və fəaliyyətlərini maliyyəvi risklərdən daha yaxşı qorumağa imkan verir. Bu isə, nəhayət, şirkətlərin uzunmüddətli inkişafına və sürətlərə cavab vermək üçün mühüm bir zərurət təşkil edir. "Norm" ASC-də vergi əməliyyatlarının uçotu və auditinin təkmilləşdirilməsi, müəssisənin maliyyə şəffaflığını artırır və qanunvericilik tələblərinə uyğunluğu təmin edir. Müasir texnologiyaların tətbiqi, işçi heyətinin davamlı təlimi, daxili nəzarət sistem-

lərinin gücləndirilməsi və müstəqil auditin rolu bu proseslərin effektivliyini artırır. Bu tədbirlər yalnız maliyyə məlumatlarının dəqiqliyini təmin etmir, həm də əməliyyatların səmərəliliyini artırır və potensial risklərin vaxtında aşkarlanmasına imkan verir. Müasir ERP sistemlərinin və bulud texnologiyalarının tətbiqi, vergi əməliyyatlarının avtomatlaşdırılmasını və məlumatların real vaxtda izlənməsini təmin edir. Bu texnologiyalar, məlumatların etibarlı saxlanılması və müxtəlif coğrafi yerlərdə yerləşən şöbələr arasında məlumat mübadiləsinin asanlaşdırılmasına imkan verir. Nəticədə, uçot prosesləri daha sürətli və dəqiq həyata keçirilir. İşçi heyətinin davamlı təlimi və peşəkar inkişafı, onların bilik və bacarıqlarının yenilənməsinə və beynəlxalq standartlara uyğun çalışmasına kömək edir. Davamlı təlim proqramları və sertifikat proqramları, işçilərin peşəkar inkişafını təmin edir və onların qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırır. Bu da, vergi əməliyyatlarının düzgün və qanunvericilik tələblərinə uyğun şəkildə yerinə yetirilməsini təmin edir. Daxili nəzarət sistemlərinin gücləndirilməsi, vergi əməliyyatlarının hər mərhələsində sistematik nəzarət mexanizmlərinin tətbiqini və rəqəmsal nəzarət alətlərinin istifadəsini tələb edir. Bu tədbirlər, əməliyyatların dəqiqliyini və şəffaflığını artırır, potensial səhvlərin və problemlərin vaxtında aşkarlanmasını təmin edir. Daxili nəzarət sistemləri, həmçinin əməliyyatların effektivliyini artırır və işçilərin iş yükünü azaldır. Vergi auditinin təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq audit standartlarına (IAS, IFRS) uyğun olaraq həyata keçirilməli və auditorların tam müstəqilliyi təmin olunmalıdır. Beynəlxalq standartlara uyğun audit, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin obyektiv və etibarlı şəkildə qiymətləndirilməsini təmin edir və müəssisənin qlobal səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artırır. Auditorların müstəqilliyi və tərəfsizliyi, auditin etibarlılığını və obyektivliyini təmin edir. Risklərin idarə edilməsi, vergi risklərinin dəqiq analizi və qiymətləndirilməsi üçün xüsusi modellərin və metodologiyaların istifadəsini tələb edir. Risklərin dəqiq analizi və proaktiv nəzarət tədbirləri, potensial problemlərin əvvəlcədən aşkarlanmasına və aradan qaldırılmasına imkan verir. Bu tədbirlər, müəssisənin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətini daha etibarlı edir.Audit raporlarının ətraflı və şəffaf şəkildə hazırlanması, müəssisənin maliyyə vəziyyəti barədə maraqlı tərəflərə mühüm məlumatlar təqdim edir. Müntəzəm audit planlarının hazırlanması və yoxlamaların ardıcıllığının təmin edilməsi, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin davamlı olaraq nəzarətdə saxlanılmasını təmin edir və potensial problemlərin vaxtında aşkarlanmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Q. Ə. (2015). *Mühasibat uçotu*.
2. Əliyeva, L. (2021). Azərbaycanın vergi sistemi: müasir tələblər və təkmilləşdirmə istiqamətləri. *Vergilər və iqtisadiyyat*.
3. Kazımov, Q. (2018). *Vergi uçotu və audit*.
4. Quliyev, A. (2019). Vergi uçotunda rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklər. *Mühasibat və vergi uçotu.*
5. Sadıqov, T. Ə., Rzayev, İ. M. (2014). *Vergi uçotu və auditi.*
6. Vergi əməliyyatlarının uçotu və auditində yeniliklər. (2022). *Azərbaycan Vergi Jurnalı.*
7. Vəliyev, İ. (2016). *Mühasibat uçotunun əsasları*.
8. Vergi auditi və onun tətbiqi problemləri. (2020). *İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzi Məcmuəsi.*

Daxil oldu: 20.08.2024
Baxışa göndərildi: 29.09.2024
Təsdiq edildi: 05.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/68-74

Əsmər Sadıqova
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
sadiqovaesmer808@gmail.com

Auditdə iqtisadi təhlil prosedurları və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Xülasə

Bu tədqiqat işi audit təcrübələrində iqtisadi təhlil prosedurlarının əhəmiyyətini araşdırır və onların təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr verir. Auditdə iqtisadi təhlil təşkilatın fəaliyyətini, risklərin idarə edilməsini və qaydalara uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Effektiv iqtisadi təhlil audit nəticələrinin etibarlılığını artırır və məlumatlı qərarların qəbulunu dəstəkləyir. Əhəmiyyətinə baxmayaraq, bir çox auditdə iqtisadi təhlilə sistemli yanaşma yoxdur, nəticədə, qeyri-ardıcıl nəticələr və kritik məsələlərə potensial nəzarət baş verir. Bu tədqiqat kəmiyyət metodlarının məhdud istifadəsi, iqtisadi göstəricilərin qeyri-kafi inteqrasiyası və köhnəlmiş modellərə etibar da daxil olmaqla, mövcud təcrübələrdə ümumi problemləri müəyyən edir. Auditlərdə iqtisadi təhlili təkmilləşdirmək üçün məqalə bir neçə istiqamət təklif edir: birincisi, maliyyə tendensiyaları və anomaliyaları haqqında daha dərin anlayışları asanlaşdırmaq üçün qabaqcıl məlumat analitika vasitələrinin qəbulu. İkincisi, təşkilatın maliyyə sağlamlığının daha əhatəli görünüşünü təmin etmək üçün daha geniş iqtisadi göstəricilərin birləşdirilməsi. Üçüncüsü, iqtisadi təhlil və tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün auditor hazırlığının artırılması. Bu təkmilləşdirmələri həyata keçirməklə auditorlar öz nəticələrinin dəqiqliyini və uyğunluğunu artıra, nəticədə, daha yaxşı idarəetmə və maliyyə idarəçiliyinə gətirib çıxara bilərlər. Bu tədqiqat audit prosesinin əsas komponenti kimi iqtisadi təhlilə üstünlük verərək, audit təcrübələrində paradiqma dəyişikliyinə ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Açar sözlər: *iqtisadi təhlil, audit prosedurları, maliyyə qiymətləndirilməsi, xərc-fayda təhlili, riskin qiymətləndirilməsi, data analitikası*

Asmar Sadigova
Baku Business University
Master student
sadiqovaesmer808@gmail.com

Economic Analysis Procedures in Audit and Directions for Their Improvement

Abstract

This study examines the importance of economic analysis procedures in audit practices and provides recommendations for their improvement. In auditing, economic analysis involves the evaluation of financial data to assess an organization's performance, risk management, and regulatory compliance. Effective economic analysis increases the reliability of audit results and supports informed decision-making. Despite its importance, many audits lack a systematic approach to economic analysis, resulting in inconsistent results and potential oversight of critical issues. This study identifies common problems in current practices, including limited use of quantitative methods, insufficient integration of economic indicators, and reliance on outdated models. The paper suggests several directions for improving economic analysis in audits: first, the adoption of advanced data analytics tools to facilitate deeper understanding of financial trends and anomalies. Second, the aggregation of broader economic indicators to provide a more comprehensive view of an organization's financial health. Third, improving auditor training to develop economic analysis

and critical thinking skills. By making these improvements, auditors can increase the accuracy and consistency of their findings, ultimately leading to better governance and financial management. This study highlights the need for a paradigm shift in audit practices, favoring economic analysis as a key component of the audit process.

Keywords: *economic analysis, audit procedures, financial evaluation, cost-benefit analysis, risk assessment, data analytics*

Giriş

Getdikcə mürəkkəbləşən iqtisadi mənzərədə auditin rolu sadəcə uyğunluq yoxlanışından təşkilat fəaliyyətinin və maliyyə sağlamlığının inteqral qiymətləndirilməsinə çevrilmişdir. Auditdə iqtisadi təhlil prosedurları auditorlar üçün mühüm alət rolunu oynayır və onlara təkcə maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü deyil, həm də təşkilatın davamlılığına və böyüməsinə təsir edən əsas iqtisadi reallıqları qiymətləndirməyə imkan verir. Bu prosedurlar bir sıra metodologiyaları, o cümlədən nisbət təhlili, trend təhlili və mənfəət-xərc təhlilini əhatə edir ki, bunlar birlikdə müəssisənin əməliyyat səmərəliliyi, bazar mövqeyi və riskə məruz qalma ilə bağlı anlayışlar təqdim etmək məqsədi daşıyır ("Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2005).

Tədqiqat

Onların əhəmiyyətinə baxmayaraq, bir çox ənənəvi iqtisadi təhlil prosedurları məhdudiyyətlərlə üzləşir. Bunlara real vaxt tendensiyalarını və potensial riskləri gizlədə bilən tarixi məlumatlara etibar, eləcə də bugünkü dinamik biznes mühitində dəyəri getdikcə artıran qeyri-maliyyə göstəriciləri ilə inteqrasiyanın olmaması daxil ola bilər. Bundan əlavə, texnologiyanın sürətli inkişafı və böyük verilənlər analitikasının yüksəlişi auditorlar üçün həm çətinliklər, həm də imkanlar yaradır. Təşkilatlar daha çox məlumatlara əsaslanan kimi, auditlərdə daha təkmil, vaxtında və müvafiq iqtisadi təhlilə tələbat böyükdür ("Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu,1994).

Bu tədqiqat auditlərdə iqtisadi təhlil prosedurlarının cari mənzərəsini tədqiq edir, əsas çətinlikləri və təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən edir. O, həmçinin bu prosedurların effektivliyini artıra bilən innovativ yanaşmaları və ən yaxşı təcrübələri araşdıracaq və auditorların maraqlı tərəflərə daha əhatəli anlayışlar çatdırmasını təmin edəcək. İqtisadi təhlilə daha vahid və perspektivli yanaşmanı mənimsəməklə, auditorlar davamlı dəyişikliklər dövründə etibarlı məsləhətçilər kimi öz rollarını daha yaxşı yerinə yetirə bilərlər.

Auditdə iqtisadi təhlil prosedurları və onların təkmilləşdirilməsi

İqtisadi təhlil maliyyə məlumatlarını qiymətləndirmək və təşkilatın əməliyyatlarının səmərəliliyini və effektivliyini qiymətləndirmək üçün çərçivə rolunu oynayan audit prosesində mühüm rol oynayır. Müəssisələr getdikcə mürəkkəbləşən mühitlərdə fəaliyyət göstərdikcə, auditorlar daha dəqiq fikir və tövsiyələr vermək üçün iqtisadi təhlil prosedurlarını təkmilləşdirməlidirlər. Bu tədqiqat auditdə mövcud iqtisadi təhlil prosedurlarını araşdırır, onların məhdudiyyətlərini müəyyənləşdirir və təkmilləşdirmə istiqamətlərini təklif edir (Səbzəliyev, Quliyev, Zeynalova, 2014, s. 42).

Auditdə iqtisadi təhlilə icmal

Auditdə iqtisadi təhlil təşkilatın fəaliyyətini və maliyyə sağlamlığını qiymətləndirmək üçün müxtəlif analitik üsullar vasitəsilə maliyyə məlumatlarının qiymətləndirilməsini əhatə edir. Əsas məqsədlərə aşağıdakılar daxildir:

1. *Maliyyə performansının qiymətləndirilməsi:* Auditorlar təşkilatın maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün gəlir artımı, gəlirlilik və likvidlik kimi əsas maliyyə göstəricilərini təhlil edirlər.

2. *Risklərin müəyyən edilməsi:* İqtisadi təhlil vasitəsilə auditorlar təşkilatın fəaliyyətinə təsir edə biləcək potensial maliyyə və əməliyyat risklərini müəyyən edə bilərlər.

3. *Müqayisə:* Təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən etmək üçün təşkilatın maliyyə fəaliyyətinin sənaye standartları və ya rəqibləri ilə müqayisəsi.

4. *Xərc-Fayda təhlili:* Layihələrin və ya təşəbbüslərin iqtisadi məqsədəuyğunluğunun qiymətləndirilməsi, resursların səmərəli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etmək (Səbzəliyev, Quliyev, 2014, s. 64).

İqtisadi təhlilin mövcud prosedurları

1. *Nisbətlərin təhlili*

Nisbət təhlili təşkilatın maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün auditlərdə istifadə olunan əsas vasitədir. Əsas nisbətlərə aşağıdakılar daxildir:

• Likvidlik nisbətləri: Təşkilatın qısamüddətli öhdəlikləri yerinə yetirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək.

• Mənfəət əmsalları: Təşkilatın gəlir, aktiv və ya kapitala nisbətən mənfəət əldə etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək.

• Leverage nisbətləri: Təşkilatın borc səviyyələrini ölçməklə maliyyə riskinin dərəcəsini təhlil etmək.

Nisbət təhlili dəyərli fikirlər təqdim etsə də, potensial yanlış şərhlər və tarixi məlumatlara həddən artıq etibar etmək kimi məhdudiyyətlərə malikdir.

2. *Trend analizi*

Trend təhlili performansda nümunələri və dəyişiklikləri müəyyən etmək üçün zamanla maliyyə məlumatlarının tədqiqini əhatə edir. Müxtəlif dövrlər üzrə maliyyə hesabatlarını müqayisə etməklə, auditorlar artım trayektoriyalarını qiymətləndirə və hər hansı anomaliyaları vurğulaya bilərlər. Bununla belə, bu yanaşma performansa təsir edən xarici amilləri nəzərdən qaçıraraq, natamam nəticələrə gətirib çıxara bilər (İsmayılov, Əhmədov, Muxtarova, Allahverdiyeva, 2015, s. 27).

3. *Variasiya təhlili*

Fərqlilik təhlili faktiki maliyyə fəaliyyətini büdcədə nəzərdə tutulmuş rəqəmlərlə müqayisə edir. Bu, auditorlara uyğunsuzluqları müəyyən etməyə və onların arxasında duran səbəbləri anlamağa kömək edir. Effektiv olmasına baxmayaraq, bu üsul vaxt apara bilər və performansa təsir edən daha geniş iqtisadi konteksti tutmaya bilər (Soliman, 2020, s. 180).

4. *Əlavə iqtisadi dəyər*

Əlavə iqtisadi dəyər, kapitalın tələb olunan gəlirindən yuxarı yaradılmış dəyəri hesablayan performans ölçüsüdür. Bir təşkilatın səhmdarları üçün sərvət yaratmaq qabiliyyətinə dair anlayışlar təqdim edir. Faydalı olmasına baxmayaraq, əlavə iqtisadi dəyər müəyyən etmək çətin ola bilən kapital təxminlərinin dəqiq dəyərini tələb edir (Novruzov, Qənizadə, Yaqubov, 2015, s. 25).

Cari prosedurların məhdudiyyətləri

Mövcud iqtisadi təhlil prosedurları əsas anlayışları təmin etsə də, onların nəzərəçarpacaq məhdudiyyətləri var:

1. Məlumatın keyfiyyəti: İqtisadi təhlilin düzgünlüyü əsas məlumatların keyfiyyətindən çox asılıdır. Qeyri-dəqiq və ya natamam məlumatlar yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər.

2. Statik təhlil: Nisbət və trend təhlili kimi bir çox ənənəvi üsullar tez-tez statik məlumatlara əsaslanır və iqtisadi mühitdə real vaxt dəyişikliklərini hesaba almır.

3. Kontekstin olmaması: Mövcud prosedurlar maliyyə göstəricilərinə təsir edən xarici iqtisadi amilləri, sənaye meyllərini və tənzimləyici dəyişiklikləri adekvat şəkildə nəzərə almaya bilər (Dashtbayaz & Mohammadi, 2016, s. 27).

4. Kəmiyyət göstəricilərinə həddən artıq diqqət yetirilməsi: Kəmiyyət məlumatı həlledici olsa da, idarəetmə təcrübələri, korporativ mədəniyyət və bazar şərtləri kimi keyfiyyət amilləri də təşkilatın fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər, lakin çox vaxt diqqətdən kənarda qalır.

Təkmilləşdirmə istiqamətləri

Auditlərdə iqtisadi təhlil prosedurlarını təkmilləşdirmək üçün təkmilləşdirmə üçün bir neçə istiqamət araşdırıla bilər:

1. *Advanced data analytics-in inteqrasiyası*

Qabaqcıl məlumat analitikasından və maşın öyrənmə kimi alətlərdən istifadə iqtisadi təhlilin dəqiqliyini və səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artıra bilər. Bu texnologiyalar auditorlara real

vaxt rejimində böyük həcmdə məlumatları təhlil etməyə, nümunələri müəyyən etməyə və daha əsaslı qərarlar qəbul etməyə imkan verir (Abbasov, 2009, s. 21).

2. *Təkmilləşdirilmiş riskin qiymətləndirilməsi modelləri*

Həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət amillərini özündə birləşdirən daha mürəkkəb risk qiymətləndirmə modellərinin hazırlanması təşkilatın risk profilinin hərtərəfli görünüşünü təmin edə bilər. Auditorlar təhlillərini təkmilləşdirmək üçün bazar meylləri, iqtisadi göstəricilər və tənzimləyici dəyişikliklər kimi xarici amilləri nəzərə almalıdırlar.

3. *Davamlı monitorinq və real vaxt analizi*

Davamlı monitorinq sistemlərinin tətbiqi auditorlara real vaxt rejimində təhlil aparmağa imkan verə bilər ki, bu da onlara yalnız dövri təhlillərə etibar etməkdənsə, yaranan problemləri aşkar etməyə imkan verir. Bu proaktiv yanaşma vaxtında müdaxilələrə və maliyyə fəaliyyətinin daha dəqiq qiymətləndirilməsinə səbəb ola bilər (Əliyeva, 2016, s. 48).

4. *Keyfiyyət amillərinin vurğulanması*

Keyfiyyətli təhlilin iqtisadi qiymətləndirmələrə daxil edilməsi təşkilatın fəaliyyətinin daha vahid görünüşünü təmin edə bilər. Müvəffəqiyyət və ya uğursuzluğun səbəblərini daha yaxşı başa düşmək üçün kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı idarəetmənin effektivliyi, işçilərin işə cəlb edilməsi və müştəri məmnuniyyəti kimi amillər nəzərə alınmalıdır.

5. *Təlim və inkişaf*

İqtisadi təhlil bacarıqlarını artırmaq üçün auditorların təliminə və inkişafına sərmayə qoymaq vacibdir. Buraya təkcə məlumatların təhlili ilə bağlı texniki bacarıqlar deyil, həm də iqtisadi prinsiplər və bazar dinamikası haqqında anlayış daxildir (Akdogan &Boyacioghlu, 2014, s. 22).

6. *Əməkdaşlıq yanaşması*

Auditorlar, maliyyə analitikləri və rəhbərlik arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi təşkilatın fəaliyyətinin daha əhatəli başa düşülməsinə səbəb ola bilər. Birgə seminarlar və müzakirələr bilik mübadiləsini təşviq edə və iqtisadi təhlilin ümumi keyfiyyətini artıra bilər (Abbasov, Cəfərov, 2011, s. 25).

İqtisadi təhlil təşkilatın maliyyə göstəriciləri haqqında anlayışlar təmin edən və təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən edən audit prosesinin mühüm tərkib hissəsidir. Nisbət, trend və dispersiya təhlilləri kimi cari prosedurlar dəyərli məlumatlar təqdim etsə də, onların nəzərəçarpacaq məhdudiyyətləri də var. Qabaqcıl məlumat analitikasını inteqrasiya etməklə, risk qiymətləndirmə modellərini təkmilləşdirməklə, davamlı monitorinqi həyata keçirməklə və keyfiyyət amillərini vurğulamaqla auditorlar iqtisadi təhlil prosedurlarını əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirə bilərlər. Biznes mühiti təkamül etməyə davam etdikcə, bu təcrübələrin uyğunlaşdırılması auditorların müvafiq və icra edilə bilən fikirlər təqdim etmələri və nəticədə daha yaxşı təşkilati performansa və davamlılığa töhfə vermələri üçün vacib olacaq.

Audit keyfiyyətinin korporativ qərarlara təsiri

Audit keyfiyyətinin korporativ qərarlara təsiri korporativ idarəetmənin, maliyyə hesabatlarının və strateji planlaşdırmanın bir çox aspektlərini əhatə edən çoxşaxəli mövzudur. Auditin keyfiyyəti investorların, kreditorların, rəhbərliyin və digər maraqlı tərəflərin şirkətin maliyyə hesabatlarına inamına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Auditin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz, çünki o, əsaslandırılmış korporativ qərarların qəbulu üçün əsas olan maliyyə məlumatlarının etibarlılığını və şəffaflığını təmin edir (Cəfərov, 2019, s. 12).

Auditin keyfiyyəti korporativ idarəetmədə və qərarların qəbulunda mühüm rol oynayır. O, təkcə maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünü və düzgünlüyünü təmin etmir, həm də daxili nəzarəti təkmilləşdirməyə, riskləri azaltmağa və bütün maraqlı tərəflərlə etimadın yaradılmasına kömək edir. Nəticə etibarı ilə, keyfiyyət auditi şirkətin strateji inkişafına və maliyyə sabitliyinə təsir edən davamlı və effektiv idarəetmənin tərkib hissəsidir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının konseptual məqsədləri sırasında Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji maraqlarına uyğun müasir rəqabətqabiliyyətli bank sektorunun formalaşdırılması məsələsi mühüm yer tutmuşdur. Belə yanaşma ölkədə bank sektorunun yeni inkişaf modelinin formalaşmasına, onun dayanıqlığının təmin edilməsinə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin maliyyələş-

dirilməsində bankların rolunun artırılmasına, strateji planda keyfiyyət amillərinin prioritetləşdirilməsinə və s. zəruridir (Səbzəliyev, Quliyev, Zeynalova, 2014, s. 23).

Bank sektorunda risk yönümlü nəzarətin geniş miqyasda tətbiqi üçün ilk növbədə müvafiq konsepsiyanın hazırlanması, banklarda risklərin idarə olunması üçün normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi, yeni metodoloji yanaşmanın formalaşdırılması zəruridir. əsas risk kateqoriyalarının qiymətləndirilməsi, daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması üçün. Belə bir şəraitdə strateji planlaşdırmanın inkişafı və kommersiya banklarının fəaliyyətində auditin rolunun gücləndirilməsi aktual məsələlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Təcrübə göstərir ki, kommersiya banklarının səmərəli fəaliyyəti və onların bazarda strateji mövqelərinin qorunub saxlanması daha çox strateji planlaşdırmanın və bankdaxili planlaşdırmanın təşkilindən asılıdır. Bunlarla yanaşı, Bazel Komitəsinin bank nəzarəti üzrə tövsiyələrinin dünya və ölkənin bank təcrübəsində tətbiqi bu məsələnin aktual olduğunu deməyə əsas verir (Cəfərov, 2019, s. 34).

Müasir dövrdə kommersiya bankları öz fəaliyyətlərinin strateji planlaşdırılması ilə deyil, daha çox operativ cəhətləri ilə məşğul olurlar. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı və maliyyə bazarında rəqabətin güclənməsi bankların fəaliyyətində strateji planlaşdırmanın təşkilini və ondan müntəzəm istifadəni tələb edir. Rəqabət indi təkcə bank məhsul və xidmətlərində deyil, həm də planlaşdırma mexanizmində, risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində düzgün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan verən strateji inkişaf hədəflərinin dəqiq müəyyən edilməsində baş verir (Səbzəliyev, Quliyev, 2014, s. 704).

Auditor fəaliyyəti həm audit firmaları, həm də müstəqil auditorlar, həm də fəaliyyəti auditor yoxlamasına məruz qalan təşkilatın ixtisaslaşmış strukturu tərəfindən həyata keçirilir. Bir çox cəhətdən hər iki yoxlama növünün son məqsədi üst-üstə düşür, bu da nəzarətdir. Bununla belə, onların fəaliyyətinin məzmununda və xarakterində mühüm fərqlər var.

Xarici auditlə müqayisədə daxili audit fərqli xüsusiyyətə, təyinat və təşkilatlanma proseduruna malikdir. Ümumi qəbul edilmiş qaydaya görə, daxili auditin ümumi vəzifəsi təşkilata öz vəzifələrini və funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirməkdə kömək etməkdir. Auditin nəticələri və onların qiymətləndirilməsi audit obyekti üçün xarakterik olan daxili nəzarət sisteminin səviyyəsi haqqında ətraflı təsəvvür əldə etməyə imkan verir.

Fikrimizcə, müasir bank praktikasında audit təşkilatının müəyyən edilmiş ümumi prinsip və qaydalarına əsaslanaraq, böyük əhəmiyyət kəsb edən audit obyekti üzrə standart nəzarət sxeminin işlənib hazırlanması və bankların öz öhdəliklərini qoruyub saxlaması üçün çox vacibdir. strateji planda tutduğu mövqedən ötrü strateji planlaşdırmanın auditinə və bu sahədə beynəlxalq standartların daha geniş spektrinə xüsusi əhəmiyyət verilməlidir (Bayramov, Gülməmmədov, 2015, s. 25).

Hər bir ölkədə olduğu kimi, Azərbaycan banklarında da auditin keyfiyyəti korporativ qərarların qəbulunda əsas rol oynayır. Etibar və şəffaflığın əsas elementlər olduğu bank sektorunda keyfiyyətli audit idarəetmənin və strateji planlaşdırmanın müxtəlif aspektlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər.

Cədvəl 1.
Azərbaycan banklarının işində audit keyfiyyətinin korporativ qərarlara təsirinin əsas aspektləri

İnvestorların və müştərilərin inamının artırılması	Yüksək keyfiyyətli audit investorların və müştərilərin etibarını artırmağa kömək edir. Etibarlı və şəffaf audit hesabatları bankın maliyyə sabitliyi və məsuliyyətli idarə olunmasından xəbər verir ki, bu da öz növbəsində daha çox investor cəlb edir və müştəri bazasını gücləndirir.
Daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi	Audit bankın daxili nəzarət sistemindəki çatışmazlıqları aşkar etməyə kömək edir və onların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr verir. Bu, banklara riskləri daha effektiv idarə etməyə, maliyyə itkisi ehtimalını azaltmağa və normativ tələblərə əməl olunmasını təmin etməyə imkan verir.

Məlumatlı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi	Yüksək keyfiyyətli audit hesabatları bank rəhbərliyinə maliyyə vəziyyəti və əməliyyat fəaliyyəti haqqında dəqiq və vaxtında məlumat verir. Bu, aktivlərin şaxələndirilməsi, xərclərin optimallaşdırılması və yeni maliyyə məhsullarının hazırlanması kimi əsaslandırılmış strateji qərarlar qəbul etməyə imkan verir.
Tənzimləmə uyğunluğu	Bank fəaliyyəti qanunvericilik və Azərbaycan Mərkəzi Bankının normativ aktları ilə ciddi şəkildə tənzimlənir. Yüksək keyfiyyətli audit bankın bütün tətbiq olunan qaydalara və tələblərə əməl etməsini təmin edir ki, bu da cərimə və sanksiyaların qarşısını almağa kömək edir, həmçinin tənzimləyici orqanlar qarşısında bankın nüfuzunu artırır.
Korporativ idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması	Yaxşı audit şəffaflığı və hesabatlılığı təmin etməklə korporativ idarəetməni təkmilləşdirir. Bura potensial maraq toqquşmalarının müəyyən edilməsinə və aradan qaldırılmasına və ümumi idarəetmənin effektivliyinin artırılmasına kömək edən Direktorlar Şurasının və yüksək menecmentin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi daxildir.
Təsir nümunələri	Digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da müxtəlif hallarda auditin keyfiyyətinin banklara təsiri nümunələri müşahidə oluna bilər. Məsələn, yüksək etimad səviyyəsinə malik beynəlxalq şirkətlər tərəfindən yoxlanılan iri banklar (məsələn, Böyük Dördlük: Deloitte, PwC, EY, KPMG) tez-tez daha yaxşı maliyyə nəticələri nümayiş etdirir və daha sabit müştəri bazasına malikdir.

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dövlətin müəyyən etdiyi və həyata keçirdiyi fiskal siyasət, Mərkəzi Bankların açıq maliyyə bazarlarında qiymətli kağızlar və xarici valyuta ilə əməliyyatları faiz dərəcələrinə və məzənnəyə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlətin iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq, vergi dərəcələri ölkənin iqtisadi vəziyyətinə uyğun olaraq dəyişdirilir. Bu, ölkənin bank sisteminin və ümumilikdə kommersiya banklarının likvidliyinə və ödəmə qabiliyyətinə öz təsirini göstərir.

Makroiqtisadi amillər kommersiya banklarının siyasəti ilə bağlıdır. Kommersiya banklarının iqtisadi siyasəti səviyyəsində makroiqtisadi amillər mövcuddur. Kommersiya bankları xarici amillərə təsir edə bilməz, onların təsir dairəsini məhdudlaşdırmaq imkanları yoxdur. Lakin daxili faktorlar onların siyasəti ilə bağlı olduğundan iqtisadi siyasətlərini dəyişdirərək bu amillərə təsir göstərirlər. Onların təsirini məhdudlaşdıra və aradan qaldıra bilər (Ghale Rudkhani & Jabbari, 2014, s. 1363).

Kommersiya banklarının aktivlərinin yerləşdirilməsi və bununla bağlı risk faktorları bank likvidliyinə güclü təsir göstərir. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatlarının müsbət nəticəsi aktivlərin səmərəli yerləşdirilməsindən asılıdır.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, auditdə iqtisadi təhlil prosedurları audit prosesinin ümumi effektivliyinin və səmərəliliyinin artırılmasında həlledici rol oynayır. Qabaqcıl analitik üsulları inteqrasiya etməklə və məlumat analitikasından istifadə etməklə auditorlar maliyyə göstəriciləri və əməliyyat riskləri haqqında daha dərin fikirlər əldə edə bilərlər.

Bu prosedurları təkmilləşdirmək üçün ən yaxşı təcrübələrin və innovativ metodologiyaların mənimsənilməsini təşviq edərək, audit qruplarında davamlı öyrənmə mədəniyyətini inkişaf etdirmək vacibdir. Bundan əlavə, keçmiş auditlərdən əks əlaqə dövrələrinin daxil edilməsi istifadə olunan analitik çərçivələri təkmilləşdirməyə kömək edə bilər və onların sürətlə dəyişən iqtisadi mənzərədə aktual qalmasını təmin edə bilər.

Auditorlar və rəhbərlik arasında əməkdaşlıq da çox vacibdir, çünki o, şəffaflığı təşviq edir və maliyyə hesabatlarına təsir edən əsas iqtisadi amillərin daha yaxşı başa düşülməsini asanlaşdırır.

Nəticə etibarilə, auditlərdə iqtisadi təhlil prosedurlarının təkmilləşdirilməsi təkcə maliyyə hesabatlarının etibarlılığını gücləndirmir, həm də daha məlumatlı qərarların qəbul edilməsinə, maraqlı

tərəflər arasında etimadın gücləndirilməsinə və iqtisadi qeyri-müəyyənliklər qarşısında təşkilatın dayanıqlığının artırılmasına kömək edir. Bu təkmilləşdirmələrə üstünlük verməklə, audit peşəsi maliyyə ekosistemindəki mühüm rolunu daha yaxşı yerinə yetirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, Q. Ə., Cəfərov, E. O. (2011). "İqtisadiyyatın qloballaşması şəraitində maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartları əsasında maliyyə hesabatlarının hazırlanmasının zəruriliyi və bu standartlar üzrə sistemin yaradılması". *Mühasibat uçotu, audit və iqtisadi təhlil*, 4(226), 7-34.
2. Abbasov, Q. Ə. (2009). *Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi*. "İqtisad Universiteti".
3. "*Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.* Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev, Bakı şəhəri, 16 sentyabr 1994-cü il, № 882. https://e-qanun.az/framework/9236
4. Bayramov, Q., Gülməmmədov, S. (2015). *Müasir şəraitdə auditin aktual problemləri*.
5. Cəfərov, E. O. (2019). *Maliyyə hesabatının konseptual əsasları*. Mühasibat və uçot.
6. Əliyeva, A. H. (2016). *Mühasibat uçotu*. Elm və təhsil.
7. İsmayılov, M. M., Əhmədov, Y. B., Muxtarova, P. E., Allahverdiyeva, C. C. (2015). *Audit təcrübəsi.*
8. *"Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı*. Bakı şəhəri, 7 fevral 2005-ci il, № 192. https://e-qanun.az/framework/7366.
9. Novruzov, V. T., Qənizadə, R. T., Yaqubov, Ş. H. (2015). N. Murtuzayeva. (tərc. red.). *Daxili audit fəaliyyətinin əsas prinsipləri.* Beynəlxalq Auditorlar İnstitutu.
10. Səbzəliyev, S. M., Quliyev, V. M., Zeynalova, G. M. (2014). Xərclərin uçotunun ənənəvi və funksional metodlarının müqayisəli xarakteristikası. *Maliyyə və uçot jurnalı*, 1.
11. Səbzəliyev, S. M., Quliyev, V. M. (2014). *İdarəetmə uçotu* (dərslik).
12. Akdogan, Y. E., & Boyacioghlu, M. A. (2014). The effect of corporate governance on firm performance: a case of Turkey. *International Journal of Critical Accounting.*
13. Crucean, A. C., & Hategan, C. D. (2019), The Determinants Factors on Audit Quality: A Theoretical Approach. *Economic Sciences Series*, 702-709.
14. Dashtbayaz, M. L., & Mohammadi, S. (2016.). The relationship between audit quality and Investment efficiency. *Journal of Economics, Marketing, and Management*, 20-32.
15. Ghale Rudkhani, T. M., & Jabbari, H. (2014). The effect of financial ratios on auditor opinion in the companies listed on TSE. *European Online Journal of Natural and Social Sciences: Proceedings*, 2(3(s)), 1363.
16. Soliman, W. S. M. K. (2020). Investigating the effect of corporate governance on audit quality and its impact on investment efficiency. *Investment Management and Financial Innovations*, 175-188.

Daxil oldu: 02.09.2024
Baxışa göndərildi: 27.09.2024
Təsdiq edildi: 08.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/75-78

Ülkər Əliyeva
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
ulkermirzoyeva87@gmail.com

Şirkətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi

Xülasə

Şirkətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi, müəssisələrin beynəlxalq bazarda fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar maliyyə və əməliyyat risklərini idarə etməyə kömək edən vacib prosesdir. Bunun üçün öncə xarici iqtisadi fəaliyyət ətraflı təhlil olunmalı, audit üçün ətraflı məlumatlar toplusu hazırlanmalı, daha sonra audit qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. İqtisadiyyatın globalizasiya olunduğu bir dövrdə, şirkətlər beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərir və bu, onları müxtəlif maliyyə, siyasi və idarəetmə riskləri ilə üzləşməyə məcbur edir. Elə bu səbəbdən, xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlili və audit prosesləri şirkətlər üçün çox əhəmiyyətlidir. İqtisadi fəaliyyətin regional və beynəlxalq bazarlarda genişlənməsi, maliyyə göstəricilərinin dəyişməsi, valyuta riski və məzənnələrinin dəyişkənliyi kimi faktorlar, şirkətlər üçün təhlil və audit proseslərinin vacibliyini artırır. Bu proseslər, şirkətin fəaliyyətində potensial riskləri idarə etmək və effektivləşdirmək üçün əhəmiyyətli bir alətdir.

Açar sözlər: *xarici iqtisadi fəaliyyət, beynəlxalq bazarlar, maliyyə göstəriciləri, risklərin idarə edilməsi, audit qiymətləndirilməsi*

Ulkar Aliyeva
Baku Business University
Master student
ulkermirzoyeva87@gmail.com

Analysis and Audit Assessment of Foreign Economic Activity of Companies

Abstract

The analysis and audit assessment of the company's foreign economic activity is an important process that helps to manage the financial and operational risks associated with the organization's activities in the international market. For this, first of all, the foreign economic activity should be analyzed in detail, a set of detailed data should be prepared for the audit, and then an audit assessment should be carried out. In an era of economic globalization, companies operate in international markets, which compels them to face various financial, political, and management risks. For this reason, the analysis and audit processes of foreign economic activities are very important for companies. The expansion of economic activities in regional and international markets, changes in financial indicators, currency risk, and exchange rate volatility increase the importance of analysis and audit processes for companies. These processes are significant tools for managing potential risks and improving the efficiency of company operations.

Keywords: *foreign economic activity, international markets, financial indicators, risk management, audit assessment*

Giriş

Qloballaşmaq, beynəlxalq bazarlara çıxış – öz biznesinin coğrafiyasını genişləndirmək, rəqabət qabiliyyətini artırmaq istəyən şirkətləri maraqlandıran əsas mövzulardır.

Xarici iqtisadi fəaliyyət (XİF), bir ölkənin və ya şirkətin digər ölkələrlə həyata keçirdiyi iqtisadi əməliyyatları əhatə edir. Bu fəaliyyətlər bir çox fərqli formaları ala bilər və bir çox sektoru əhatə edə bilər. Beynəlxalq standartlara görə, XİF – malların ixracı və idxalı, üstəgəl xidmətlərin ixracı və

idxalı, üstəgəl beynəlxalq maliyyə əməliyyatları, üstəgəl kontraktlar üzrə xaricdə istehsal, tikinti-quraşdırma və texniki köməklik fəaliyyətidir (Quliyev, Süleymanov, 2018, s. 12).

Tədqiqat

Xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas növləri aşağıdakılardır (Karpunina, Karpunin, 2018):

- İxrac (Eksport) - Ölkənin və ya şirkətin məhsul və xidmətlərini xarici bazarlara satmasıdır. Bu, ölkəyə xarici valyuta gətirir və ticarət balansına müsbət təsir edir.

- İdxal (İmport) - Xarici məhsul və xidmətlərin yerli bazara gətirilməsidir. Bu, ölkənin və ya şirkətin texnologiya, xammal və digər resurslara çıxışını artırır.

- Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ) - Şirkətlərin digər ölkələrdə müəssisələr qurması və ya mövcud müəssisələrə sərmayə yatırmasıdır. Bu, xarici ölkələrdə iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi əlaqələrin gücləndirilməsinə kömək edir.

- Lisenziya və Françayzinq - Şirkətlərin öz məhsul və xidmətlərinin istehsalı və ya satış hüquqlarını xarici tərəfdaşlara verməsidir. Bu, şirkətə beynəlxalq bazarlarda daha geniş yayılma imkanı verir.

- Beynəlxalq müqavilələr və anlaşmalar - Ticarət, texnologiya transferi, təchizat zənciri idarəçiliyi kimi sahələrdə xarici tərəfdaşlarla bağlanmış müqavilələrdir. Bu müqavilələr iki və ya daha çox ölkə arasında iqtisadi əlaqələri tənzimləyir.

- Qrantlar və kreditlər - Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və ya hökumətlər tərəfindən maliyyələşdirilən layihələr və proqramlardır. Bu, inkişaf etməkdə olan ölkələrə və ya şirkətlərə iqtisadi inkişaf üçün dəstək verir.

- Beynəlxalq Ticarət Şəbəkələri - Şirkətlərin öz məhsul və xidmətlərini qlobal səviyyədə satmaq və yaymaq üçün yaratdığı əlaqələr və şəbəkələrdir. Bu, şirkətin qlobal bazarlarda rəqabət gücünü artırır.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti təhlil edərkən ilkin olaraq müəssisələrlə bağlı bazar araşdırması həyata keçirilməli əsas məsələlərdəndir. Bazarı təhlil edərkən potensial xarici bazarların seçilməsi və öyrənilməsi, məhsul və ya xidmətlərə tələbatın analizi, rəqiblərin və onların strategiyalarının təhlili aparılmalıdır ("Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini təkmilləşdirmək tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı).

Müəssisələr xarici iqtisadi fəaliyyətlərini həyata keçirərkən risk faktoru qaçılmazdır. Təhlil zamanı hansı risklərin müəssisə fəaliyyətinə təsir edəcəyini müəyyənləşdirmək vacibdir. Bunun üçün risklərin qiymətləndirilməsi və buna qarşı bir çox tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- Valyuta riskləri - Valyuta riski xarici valyutanın və ya qiymətli metalın məzənnəsinin əlverişsiz dəyişməsi nəticəsində əməliyyatın mənfəətsiz olması riskidir. Məsələn, valyuta riski o zaman yaranır ki, qiymət valyutasının məzənnəsi ödəniş valyutasına nisbətdə dəyişsin (Karpunina, Karpunin, 2020, s. 117). Bunun üçün müxtəlif valyutaların məzənnələrinin dəyişməsinə qarşı tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.
- İqtisadi risklər - Müxtəlif ölkələrin qanunvericilik və iqtisadi mühitlərinin analizini aparmaq.
- Ticari risklər - Müştərilərin və tərəfdaşların maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirmək.

Xarici iqtisadi fəaliyyəti təhlil edərkən müəssisənin maliyyə analizi müəssisənin sabit, ödəmə qabiliyyətli, likvid və ya pul yatırımını təmin etmək üçün kifayət qədər gəlirli olub olmadığını təhlil etmək üçün istifadə olunur. Müəssisənin maliyyəsi pulun hərəkəti vasitəsilə baş verən iqtisadi, maliyyə münasibətlərinin məcmusudur ki, onların nəticəsində də müəssisədə müxtəlif pul fondları yaranır və istifadə edilir (Ataşov, Novruzov, 2009, s. 14).

Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı müəssisələrin maliyyə analizi nəticəsində ixrac və idxal əməliyyatlarının maliyyə nəticələrinin qiymətləndirilir və xarici bazarlarda fəaliyyətin gəlirliliyinin və səmərəliliyinin təhlili aparılır.

Şirkətlərin beynəlxalq bazarlara çıxması ilə əlaqədar müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin auditinin aparılması zərurəti yaranır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin auditi, həmçinin mümkün gömrük risklərini müəyyən etmək üçün şirkətin sənədlərinin yoxlanılması ilə əlaqəli prosedurdur. Auditin əsas məqsədi mühasibat uçotunun etibarlılığını, ixrac və idxal seqmentində səmərəliliyi müəyyən etmək və müəssisənin fəaliyyətinin müvafiq ölkə qanunlarına uyğunluğunu müəyyən etməkdir.

Bundan əlavə, xarici iqtisadi fəaliyyətin yoxlanılması müəssisə daxilində nəzarət sisteminin nə dərəcədə düzgün işlədiyini qiymətləndirməyə kömək edir. Audit yoxlanması zamanı əmlakın və öhdəliklərin dəyərinin yenidən hesablanmasının düzgünlüyünü, xərclərin formalaşmasının düzgünlüyü, məhsul satışından maliyyə nəticəsi, sənədlərin düzgün tərtib edilməsi, əməliyyatların düzgün vergiyə cəlb edilməsi araşdırılır. Digər vacib məsələ risklərin qiymətləndirilməsi və şirkət üçün ümumi biznes planının hazırlanmasıdır (Məsudov, 2015).

Xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlili və auditinin qiymətləndirilməsi zamanı mühasibatlıq və maliyyənin auditi həyata keçirilir. Bu zaman şirkətin maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünün və şəffaflığının yoxlanılması, mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunluğunun təhlili aparılır. Şirkətin yerli və beynəlxalq qanunvericilik tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərdiyinin yoxlanılması, ticarət müqavilələrinin və sazişlərin qanunlara uyğunluğunun təhlili olduqca əhəmiyyətlidir. Audit qiymətləndirilməsi aparılarkən daxili nəzarətin və risklərin idarə edilməsi gələcəkdə müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəli formada inkişaf etdirilməsində müvafiq addımların atılmasında vacib şərtlərdən biridir. Şirkət daxilində tətbiq olunan nəzarət mexanizmlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, potensial risklərin müəyyən edilməsi və idarə edilməsi üzrə tövsiyələrin verilməsinin keyfiyyəti bundan asılıdır (Kərimova, 2020).

Xarici İqtisadi Fəaliyyətin təhlili və audit qiymətləndirilməsinin nəticəsində güclü və zəif tərəflərin analizi aparılır, şirkətin beynəlxalq fəaliyyətdə güclü və zəif tərəfləri müəyyən edilir, imkanlar və təhlükələr təhlil edilir. Daha sonra strateji tövsiyələr hazırlanır. Xarici iqtisadi fəaliyyəti daha səmərəli və riskləri daha az olan hala gətirmək üçün strategiyalar işlənib hazırlanır. Maliyyə və əməliyyat risklərini minimuma endirmək üçün konkret tədbirlər planlaşdırılır.

Bütün bunlar şirkətlərin xarici iqtisadi fəaliyyətlərini daha effektiv və təhlükəsiz şəkildə idarə etmələrinə, həmçinin beynəlxalq bazarlarda uğurlu olmasına kömək edir (Guliyev, 2021).

Nəticə

Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin təhlili və audit qiymətləndirilməsi nəticəsində biz müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinə aid əsas göstəriciləri (ixrac, idxal, ticarət balansı və s.) dəqiq qiymətləndirmiş və onların dəyişikliklərini izləmiş oluruq. Bu, müəssisənin ümumi iqtisadi vəziyyətini anlamağa və düzgün qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Müəssisənin gəlir və xərcləri, likvidlik vəziyyəti və borc öhdəlikləri analiz edilir, bu təhlil nəticəsində müəssisənin maliyyə sağlamlığı və xarici iqtisadi fəaliyyətinin rentabelliyi müəyyən olunur.

Xarici iqtisadi fəaliyyət zamanı qarşıya çıxan potensial risklər (valyuta riskləri, ticarət maneələri, geosiyasi risklər və s.) müəyyənləşdirilir. Bu risklərin idarə edilməsi üçün strategiyalar hazırlanır və tədbirlər görülür. Maliyyə hesabatlarının auditi nəticəsində müəssisənin maliyyə məlumatlarının doğruluğu və qanunvericiliyə uyğunluğu yoxlanılır. Bu, müəssisənin maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığını təmin edir və maraqlı tərəflərin etibarını artırır. Daxili nəzarət sistemlərinin effektivliyi qiymətləndirilir və bu sistemlərin təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr verilir. Bu, müəssisənin əməliyyatlarının daha səmərəli və təhlükəsiz həyata keçirilməsinə kömək edir. Təhlil və audit nəticələrinə əsaslanaraq müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün strateji planlar hazırlanır. Yeni bazarlara giriş, məhsul diversifikasiyası və səmərəli resurs idarəçiliyi kimi strategiyalar təklif olunur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin qanunvericiliyə uyğunluğu yoxlanılır və qanun pozuntularının aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür. Bu, hüquqi risklərin və potensial cərimələrin qarşısını alır.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin məqsədi, ölkənin və ya şirkətin iqtisadi potensialını artırmaq, qlobal bazarlarda mövqeyini gücləndirmək və iqtisadi artımı təmin etməkdir. Bu fəaliyyətlər, həmçinin ölkələr arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin gücləndirilməsinə, texnologiya və bilik mübadiləsinə dəstək verir.

Ədəbiyyat

1. *“Azərbaycan Respublikasında xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsini təkmilləşdirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.*
2. Ataşov, B., Novruzov, N., İbrahimov, E. (2009). *Müəssisələrin maliyyəsi*. “Kooperasiya” nəşriyyatı.
3. Kərimova, L. (2020). Auditor fəaliyyətinin xarici iqtisadi əlaqələrdə rolu. *İqtisadiyyat və İdarəetmə,* 6(1), 25-30.
4. Quliyev, V. M., Süleymanov, S. M. (2018). *Xarici iqtisadi fəaliyyətin uçotu* (dərs vəsaiti). İqtisad Universiteti.
5. Məsudov, A. (2015). *Xarici iqtisadi fəaliyyətin auditi: nəzəriyyə və praktika*. İqtisadiyyat Universiteti.
6. Guliyev, N. (2021). International Standards on Auditing and Foreign Economic Activity. *International Journal of Accounting*, 8(2), 110-120.
7. Karpunina, Ye. V., & Karpunin, A. Yu. (2020). *Analiz vneshneekonomicheskoy deyatel'nosti* (uchebnoye posobiye).
8. Karpunina, Ye. V., & Karpunin, A. Yu. (2018). *Uchot, analiz i audit vneshneekonomicheskoy deyatel'nosti* (uchebnoye posobiye).

Daxil oldu: 06.09.2024
Baxışa göndərildi: 30.09.2024
Təsdiq edildi: 09.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/79-84

Əfsan Şıxməmmədov
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
efsansixmemmedov1@gmail.com

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli və onun komponentləri

Xülasə

Məqalədə dayanıqlı inkişafın konseptual modeli təhlil olunur. Dayanıqlı inkişafın tarixi, əsas prinsipləri, komponentləri və metodologiyaları haqqında məlumat verilir. Ekoloji, iqtisadi və sosial komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi və dayanıqlı inkişafın üçlü alt sistemi (ekoloji, iqtisadi və sosial) izah olunur.

Dayanıqlı inkişafın təhlili üçün istifadə olunan metodlar, sistem yanaşmaları və inteqrativ təhlil metodları da ətraflı şəkildə araşdırılır. Məqalənin məqsədi, dayanıqlı inkişafın konseptual modelinin dərin təhlili və bu modelin tətbiq olunduğu mühitlərin öyrənilməsidir. Həmçinin dayanıqlı inkişafın müxtəlif sahələrdəki əhəmiyyəti və onun həyata keçirilməsi yolları haqqında məlumat verilir.

Məqalə dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün lazım olan əsas metod və vasitələri də təqdim edir.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, konseptual model, ekoloji, iqtisadi, sosial*

Afsan Shikhmammadov
Baku Business University
Master student
efsansixmemmedov1@gmail.com

The Conceptual Model of Sustainable Development and its Components

Abstract

Article provides an analysis of the conceptual model of sustainable development. It covers the historical background, core principles, components, and methodologies of sustainable development. The paper explains the interactions between ecological, economic, and social components and the triple bottom line of sustainable development (ecological, economic, and social).

This article also examines the methodologies used for analyzing sustainable development, including systems approaches and integrative analysis methods. The goal of this paper is to deeply analyze the conceptual model of sustainable development and study its application in various environments.

Additionally, it highlights the importance of sustainable development in different sectors and discusses methods and tools necessary for ensuring sustainability.

Keywords: *sustainable development, conceptual model, ecological, economic, social*

Giriş

Dayanıqlı inkişaf planetimizin gələcəyi haqqında qlobal müzakirələrdə mühüm bir konsept olaraq ortaya çıxmışdır. 20-ci əsrin sonlarında yaradılan bu konsepsiya, insan inkişafı məqsədlərini planetin ekoloji tələbləri ilə uyğunlaşdırmağa çalışır. Bu termin 1987-ci ildə nəşr olunan Brundtland Hesabatı ilə geniş tanınmışdır və dayanıqlı inkişaf – "indiki nəsillərin ehtiyaclarını gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını qarşılamaq qabiliyyətini təhlükə altına qoymadan təmin edən inkişaf" olaraq təyin edilmişdir (Brundtland, 1987). O vaxtdan bəri, uzunmüddətli ekoloji, iqtisadi və sosial sabitliyə nail olmaq üçün siyasətçilər, alimlər və digər rəhbərlər tərəfindən əsas və önəmli inkişaf planı kimi qəbul edilmişdir.

Tədqiqat

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli üç qarşılıqlı asılı hissə üzərində qurulmuşdur: ekoloji bütövlük, iqtisadi səmərəlilik və sosial ədalət. Hər bir hissə dayanıqlılığın vacib bir aspektini təmsil edir və onların qarşılıqlı əlaqəsi əsl dayanıqlı inkişafa nail olmağın mürəkkəbliyini vurğulayır.

Dayanıqlı inkişafın tarixi və əsas prinsipləri

Dayanıqlı inkişafın kökləri, nəzarətsiz artım və resurs istismarının məhdudiyyətlərini açıqlayan əvvəlki ekoloji, sosial və iqtisadi nəzəriyyələrdə tapılmışdır. BMT tərəfindən qəbul edilmiş "İqtisadi inkişaf və qoruma" (1962) adlı xüsusi qətnamə dayanıqlı inkişaf anlayışının vacibliyini bildirən ilk rəsmi sənədlərdən biridir.

1972-ci ildə Clube of Rome tərəfindən nəşr olunan "The Limits to Growth" adlı kitabın (Meadows et al., 1972) çıxışı önəmli bir məqamı qeyd edir və Yer üzünün resurslarının məhdudiyyətli xarakterini və inkişaf üçün dayanıqlı bir yanaşmanın ehtiyacını vurğulayır.

"Təbiətin qorunması üzrə ümumdünya nizamnaməsi"nin (1982) qəbulu planetimizin və onun təbii resurslarının qorunmasında bütün dövlətlərin rolu və məsuliyyətini çox açıq şəkildə özündə əks etdirmişdir. Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Beynəlxalq Komissiyanın (Norveç, 1984) yaradılması isə bu nizamnamənin tələblərinə riayət olunması məqsədi daşıyırdı.

Brundtland Hesabatı (1987) bu konsepti daha da gücləndirərək iqtisadi, sosial və ekoloji məqsədləri balanslaşdıran tanınmış ümumi baxış təqdim etmişdir. Bu üç hissəli model daha sonra təkmilləşdirilmiş və genişlənmiş, keçmiş və gələcək nəsillərarası ədalət, təxirəsalıcı tədbirlər və birgə siyasət yürütmə kimi prinsipləri birləşdirərək təkmilləşmişdir (Daly, 1996).

Dayanıqlı inkişaf anlayışının formalaşması və təkmilləşməsində Rio de Janeyro şəhərində keçirilən konfransın (1992) mühüm payı olmuşdur. Bu konfrans çərçivəsində dünyanın əksər ölkələrinin iştirakı ilə dayanıqlı inkişafın bütün aspektlərini içində birləşdirən tarixi əhəmiyyətə malik sənədlər qəbul edilmişdir. Bunlara "Ətraf Mühit və İnkişaf haqqında Bəyannamə", "Bioloji müxtəlifliyin qorunması haqqında Konvensiya" və s. digər önəmli sənəd və sazişlər daxildir.

BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri davamlılıq problemlərinin geniş spektrini əhatə edir. Bu məqsədlər ətrafında qurulmuş cəmiyyət, planet və rifah üçün fəaliyyət planı olan BMT 2030 Gündəliyi BMT Baş Assambleyası tərəfindən 25 sentyabr 2015-ci ildə imzalanmışdır. Bu gündəliyin tərkibinə davamlı inkişafın 3 ölçüsü altında (ekoloji, iqtisadi və sosial) birləşmiş 17 məqsəd daxildir (Sachs, 2015).

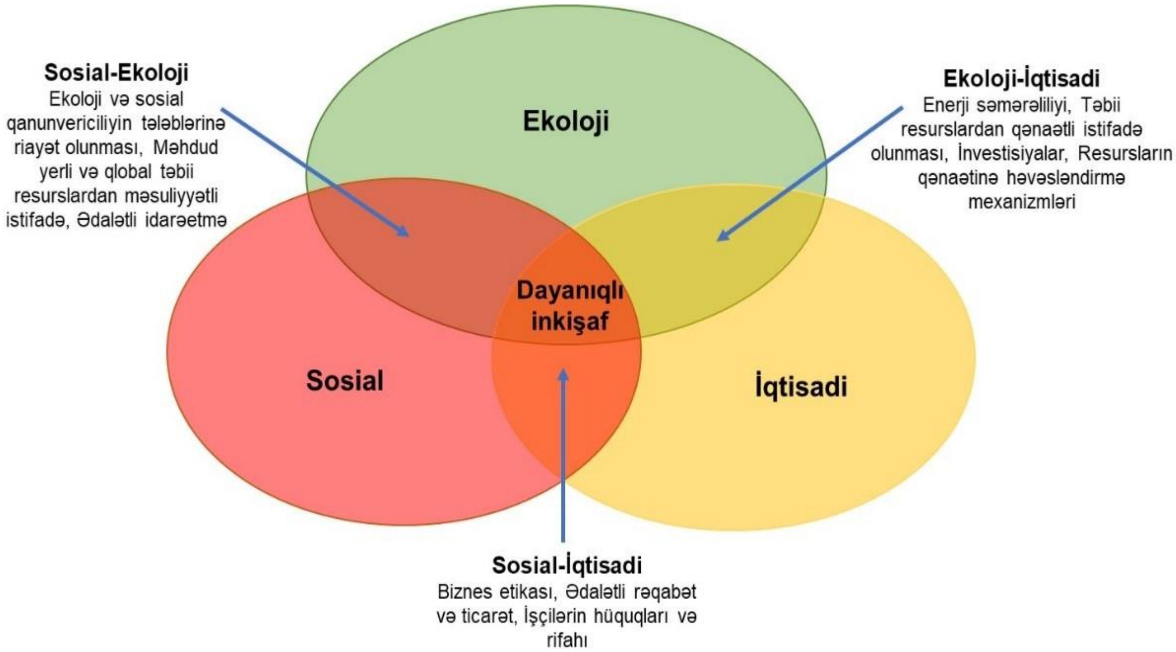

Şəkil 1. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri

Mənbə: BMT 2030 Gündəliyi, 25 sentyabr 2015

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli

Dayanıqlılıq haqqında danışarkən, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyacları ödəyə bilən inkişaf modelindən danışırıq. Bu anlayış bu gün qəbul edilən hərəkətlərin və qərarların sosial, ekoloji və iqtisadi təsirlərini nəzərə alan vahid yanaşmadır (United Nations, 2015).

Şəkil 2. Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli

Mənbə: Asco.az

Ekoloji dayanıqlılıq gələcəkdə resursların mövcudluğuna xələl gətirmədən mövcud ehtiyacları ödəmək, müvafiq təcrübələr və siyasətlər vasitəsilə zamanla ətraf mühiti qorumaq və qorumaq bacarığıdır.

Ekoloji dayanıqlılığa, ekoloji tarazlığa və planetin həyat keyfiyyəti qabiliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilən bir neçə amil təsir edir. Əsas olanlardan bəziləri bunlardır (Barbier, 1987):

- havanın, suyun və torpağın çirklənməsi;
- insan fəaliyyəti nəticəsində atmosferə buraxılan həddindən artıq miqdarda istixana qazları nəticəsində yaranan iqlim dəyişikliyi;
- biomüxtəlifliyin itirilməsi;
- təbii ehtiyatların həddindən artıq istismarı;
- davamlı olmayan istehlakı əhatə edən iqtisadi proseslər.

Ekoloji dayanıqlığı əldə etmək üçün bir sıra əsas məqsədlərə nail olmaq lazımdır, o cümlədən:

- enerji istehsalı, sənaye, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat kimi mühüm sektorlarda istixana qazı emissiyalarının azaldılması;
- bərpa olunan mənbələrdən enerji istehsalının və istifadəsinin artırılması.
- səbəblərini aradan qaldırmaqla biomüxtəlifliyi qorumaq üçün siyasətlərin həyata keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatında və qida zəncirində davamlı təcrübələrin qəbul edilməsi, məsələn, dəqiq kənd təsərrüfatı strategiyaları, texnologiya, regenerativ kənd təsərrüfatı, qeyri-torpaq becərmə üsullarından istifadə etməklə bir sıra məqsədyönlü müdaxilələr vasitəsilə torpağın keyfiyyətinin və məhsuldarlığının optimallaşdırılması və artırılması, qida tullantılarının azaldılması;
- ətraf mühitin davamlılığı məsələsində məlumatlılığın artırılması və icmaların cəlb edilməsi;
- sirkulyasiya qabiliyyətli iqtisadiyyatın təşviqi.

Dayanıqlılıq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən təcrübələr arasında planetin ekoloji tarazlığını və bu resursların gələcək nəsillər üçün əlçatanlığını təmin etmək üçün su, torpaq, meşələr, canlılar və təbii yaşayış mühitləri də daxil olmaqla təbii ehtiyatların qorunması və davamlı şəkildə idarə edilməsi vacibdir.

Sosial dayanıqlılıq insanların və cəmiyyətin sosial-iqtisadi rifahına diqqəti əhatə edir (Costanza, 1997).

Burada əsas maddə ədalətin, insan hüquqlarının, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışın təmin və təşviq edilməsindən gedir.

Sosial dayanıqlılıq inklüziv cəmiyyətlər yaratmaq, bərabərsizliyi azaltmaq və sosial birliyi və ədaləti qorumaqla bütün cəmiyyət üçün uzunmüddətli rifahı təmin etmək məqsədi daşıyır.

Bütün bu sadalananlara nail olmaq üçün aşağıdakıları aradan qaldırmaq lazımdır:

- yoxsulluq və sosial-iqtisadi bərabərsizlik;
- ayrı-seçkilik və sosial təcrid;
- resurslara əlçatanlıqdakı çatışmazlıqlar;
- yerli, regional və qlobal səviyyədə təhlükəsizlik və münaqişə;
- korrupsiya və institusional səmərəsizlik kimi hadisələri özündə ehtiva edən zəif idarəçilik.

Sosial dayanıqlılığa gedən yolda sosial və iqtisadi bərabərsizlikləri azalda bilən sistemlərin və siyasətlərin təşviqi cəmiyyətin bütün üzvləri üçün xidmət və resurslara bərabərsəviyyəli çıxışın təmin edilməsində xüsusilə mühüm rol oynayır. Bərabərsizliklə mübarizədən əlavə, sosial dayanıqlılıq baxımından vacib olan hədəflərə aşağıdakılar daxildir:

- sağlamlıq və təhsil hüququ kimi əsas insan hüquqlarına dair siyasət;
- müxtəlif mənşəli, cins, etnik mənsubiyyət, qabiliyyət və cinsi oriyentasiyadan olan insanları dəyərləndirən və əhatə edən layihələrin qəbulu;
- ədalətin təmin olunması üçün daha səmərəli həyata keçirilməsi ilə daha təhlükəsiz yaşayış mühitinin yaradılması;
- keyfiyyətli səhiyyə xidmətləri vasitəsilə insanların sağlamlığının, psixi və fiziki rifahının yaxşılaşdırılması.

İqtisadi dayanıqlılıq iqtisadi fəaliyyətlərin uzunmüddətli iqtisadi rifahı qorumaq və təşviq etmək üçün həyata keçirildiyi bir yanaşmadır. Fəaliyyət zamanı iqtisadi artım, resursların səmərəliliyi, sosial bərabərlik və maliyyə sabitliyi arasında tarazlıq yaratmağı hədəflənir (Pearce & Turner, 1990).

İqtisadi dayanıqlılığa təsir edən amillərə aşağıdakılar daxildir:

- resursların düzgün və məsuliyyətli idarə edilməsi;
- iqtisadi sistemlərin və müəssisələrin səmərəliliyi və innovasiya qabiliyyəti;
- makro səviyyədə maliyyə sabitliyi;
- dövlətlərin sosial innovasiya səviyyəsi, yəni hər bir ölkənin yoxsulluq, gender bərabərliyi, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxış, ətraf mühitin davamlılığı və digər sosial məsələlər kimi mühüm sosial problemləri həll edən siyasət, proqram və layihələri dəstəkləmək və təşviq etmək öhdəliyi;
- dövlət və özəl müəssisələr arasında beynəlxalq əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq;
- bərabərlik və sosial inteqrasiya səviyyəsi;
- korporativ məsuliyyət.

İqtisadiyyat necə dayanıqlı olur?

İqtisadi sistemi dayanıqlı etmək üçün bərpa olunan mənbələrdən enerji istehsalını genişləndirmək, enerji səmərəliliyini təşviq edən siyasət və qaydaların qəbul edilməsi, tullantıları azaltmağa qadir olan sirkular iqtisadiyyata əsaslanan iqtisadi siyasətlərin tətbiqi lazımdır.

İqtisadi resursların məsuliyyətli idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki o, aşağıdakıları nəzərdə tutur və təmin edir (Redclift, 1987):

- ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsi;
- sosial və iqtisadi bərabərlik;
- daha dayanıqlı və böhranlara tab gətirə bilən iqtisadiyyat.

Dayanıqlılığın sütunları qarşılıqlı əlaqəlidir.

Dayanıqlılığın sütunları sıx bir şəkildə qarşılıqlı əlaqəlidir, yəni hər bir sahədə olan proseslər digər sahələrə də təsir göstərir. Ekoloji və iqtisadi sahələr arasında güclü qarşılıqlı əlaqə mövcuddur, burada məsuliyyətli resurs idarəetməsi kimi mühüm fəaliyyətlər iqtisadiyyatın sabitliyini və ərzaq tədarük zəncirinin mövcudluğunu qorumaq üçün vacibdir. Bundan başqa, aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid və dayanıqlı təcrübələrin tətbiqi kimi bəzi dayanıqlılıq strategiyaları iqtisadi imkanlar yarada, innovasiyaları təşviq edə və bizneslərin rəqabət qabiliyyətini artıra bilər.

Sosial sahə də həm ekoloji, həm də iqtisadi sahələrlə əlaqəlidir. İnsanların sağlamlığı və rifahı yaşadıqları ətraf mühitin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Bərabər və inklüziv cəmiyyətdə, bərabərsizliklərin azaldığı yerdə, sosial birlik, aktiv vətəndaş iştirakı və dayanıqlı iqtisadiyyatın əsasları təmin edilir (Thiele, 2013).

Dayanıqlı inkişafın metodologiyası və təhlil vasitələri

Dayanıqlı inkişafın təhlili üçün müxtəlif metodologiyalardan və vasitələrdən istifadə olunur. Bu metodlar arasında sistem yanaşmaları, inteqrativ təhlil metodları, keyfiyyət və kəmiyyət metodları mühüm yer tutur.

Sistem yanaşmaları – müxtəlif komponentlərin və onların qarşılıqlı əlaqələrinin dərin təhlilini təmin edir. Bu yanaşma, dayanıqlı inkişafın kompleks xarakterini nəzərə alaraq, hər üç komponentin bir-birinə necə təsir etdiyini anlamağa kömək edir.

İnteqrativ təhlil metodları – müxtəlif sahələrin məlumatlarının bir araya gətirilməsini və onların inteqrativ şəkildə təhlil olunmasını təmin edir. Bu metodlar, dayanıqlı inkişafın kompleks problemlərinin həllində mühüm rol oynayır.

Dayanıqlı inkişafın təhlilində həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət metodlarından istifadə olunur. *Keyfiyyət metodları*, dərin analiz və mülahizələrə əsaslanaraq, məsələlərin daha ətraflı təhlilini təmin edir. *Kəmiyyət metodları* isə statistik məlumatlar və göstəricilər vasitəsilə dayanıqlı inkişafın müxtəlif aspektlərini ölçür və dəyərləndirir.

Nəticə

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli, ekoloji, iqtisadi və sosial komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında qurulmuşdur. Bu komponentlərin hər biri dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Ekoloji komponent, təbii resursların düzgün istifadə olunmasını və ətraf mühitin qorunmasını təmin edir. İqtisadi komponent, davamlı iqtisadi artım və səmərəli resurs istifadəsini hədəfləyir. Sosial komponent isə sosial ədalətin və bərabərliyin təmin olunmasına yönəlmişdir.

Dayanıqlı inkişafın təhlili və qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif metod və vasitələr istifadə olunur. Sistem yanaşmaları komponentlərin qarşılıqlı əlaqələrinin dərin təhlilini təmin edir və dayanıqlı inkişafın kompleks xarakterini nəzərə alaraq, hər üç komponentin bir-birinə necə təsir etdiyini anlamağa kömək edir.

İnteqrativ təhlil metodları, müxtəlif sahələrin məlumatlarının bir araya gətirilməsini və onların inteqrativ şəkildə təhlil olunmasını təmin edir. Keyfiyyət və kəmiyyət metodları isə dayanıqlı inkişafın müxtəlif aspektlərini ölçür və müqayisə edir.

Dayanıqlı inkişafın konseptual modeli, müxtəlif səviyyələrdə – qlobal, milli və yerli səviyyələrdə tətbiq oluna bilər. Bu model, siyasətçilərə, tədqiqatçılara dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında lazımi vasitə və metodlar təqdim edir. Məqalədə təklif olunan metodlar və yanaşmalar, dayanıqlı inkişafın kompleks problemlərinin həllində mühüm rol oynaya və bu sahədəki araşdırmaların və siyasətlərin inkişafına töhfə verə bilər.

Bu nəticələr dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün nəzərdə tutulmuş strateji fəaliyyət tədbirlərinin əhəmiyyətini vurğulayır. Dayanıqlı inkişafın təhlili və qiymətləndirilməsi sahəsində yeni metodların və yanaşmaların tətbiqi, gələcək tədqiqatlar üçün geniş imkanlar açır və bu sahədə daha dərin araşdırmaların aparılmasına şərait yaradır.

Ədəbiyyat

1. Barbier, E. B. (1987). The Concept of Sustainable Economic Development. *Environmental Conservation*, 14(2), 101-110.
2. Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future: Report of the World Commission on Environment and Development*. Oxford University Press.
3. Costanza, R., et al. (1997). The Value of the World's Ecosystem Services and Natural Capital. *Nature*, 387(6630), 253-260.
4. Daly, H. E. (1996). *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Beacon Press.
5. Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. Universe Books.
6. Pearce, D., & Turner, R. K. (1990). *Economics of Natural Resources and the Environment*. Johns Hopkins University Press.
7. Redclift, M. (1987). *Sustainable Development: Exploring the Contradictions*. Routledge.
8. Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.
9. Thiele, L. P. (2013). *Sustainability*. Polity Press.
10. United Nations. (2015). *Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*. United Nations General Assembly.

Daxil oldu: 11.08.2024
Baxışa göndərildi: 31.08.2024
Təsdiq edildi: 24.09.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/85-88

Yunis Nəsibli
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
yunisnesiboff2608@gmail.com

Xərclərin uçotu və audit qiymətləndirilməsi

Xülasə

Müəssisədə gəlirlərin və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi yönündə müasir zamanın tələblərinə uyğun olaraq bir sıra işlər aparılır. Keçmiş sözü gedən metodların zamanla öz funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi, aktuallığını itirməsi, dünyada yeni anlayışların və yeni fenomenlərin yaranması da yeni növ uçot prosedurlarının yaranmasına və inkişafına öz təsirini göstərməkdədir. Bu zaman müəssisənin fəaliyyət sahəsindən, istehsal etdiyi məhsullardan və ya xidmət növlərindən asılı olaraq, hər bir müəssisəyə görə spesifik fərqliliklər də nəzərə çarpır.

Məqalədə qarşıya qoyulan suallar cavablandırılmışdır. Bu zaman xərclərin və gəlirlərin bir əlamətlərinin ayrıca təhlili aparılmış və bu spektorda məlumatlar verilmişdir. Əgər gəlirlərin, pul vəsaitlərinin defisiti baş verərsə, bu özlüyündə çox böyük neqativ hallara gətirib çıxarır. Bu zaman bütövlükdə müəssisələr öz öhdəliklərini icra edə bilmirlər. Gəlirlərin müasir dövrdə aktuallığını araşdırmaq üçün onların çatışmadığı zaman hansı neqativ hallar yaratmasına diqqət yetirmək də lazımdır.

Açar sözlər: *tələb, qiymət, xərclər, maya dəyəri, təklif, kalkukyasiya*

Yunis Nasibli
Baku Business University
Master student
yunisnesiboff2608@gmail.com

Cost Accounting and Audit Evaluation

Abstract

In the enterprise, a number of works are being carried out in accordance with the requirements of modern times in order to improve the accounting of income and expenses. The failure of the previously mentioned methods to fulfill their function over time, their loss of relevance, the emergence of new concepts and new phenomena in the world also have an impact on the creation and development of new types of accounting procedures. At this time, depending on the field of activity of the enterprise, the products it produces or the types of services, specific differences are noticeable for each enterprise.

The questions raised in the article have been answered. At this time, a separate analysis of some indicators of expenses and income was carried out and information was given in this spectrum. If there is a deficit of incomes and funds, this in itself leads to very large negative situations. At this time, enterprises as a whole cannot fulfill their obligations. In order to examine the relevance of income in modern times, it is also necessary to pay attention to what negative situations it creates when it is lacking.

Keywords: *demand, price, costs, cost, offer, calculation*

Giriş

Gəlir anlayışının müasir dövrdə aktual bir sahə kimi öyrənilməsi səbəblərindən biri də onun qiymət amilidir. Gəlirin qiymət amili, onun sabit maliyyə və yetkin gəlirin formalaşması sisteminin qiymət səviyyəsi ilə şərtlənməsidir. Qiymət sistemi, bu amilin səviyyəsindən asılı olaraq, gəlirlərin məhdudlaşdırıcı və ya artımı amili rolunu oynaya bilir. Bunun əsas səbəbi ayrı-ayrı məhsullara olan

tələbatın, onun qiymətindən asılı olmasıdır. Bu asılılıq tələbin funksiyası adlandırılır. Sözügedən bu asılılıq repressiya metodu ilə "qiymət satış həcmi" qaydasında proqnozlaşdırılır. Beləliklə, qiymət və müəssisələrin gəlirləri, mənfəəti arasındakı əlaqə özünü əsasən aşağıdakı istiqamətdə əks etdirir ("Mühsaibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu, 2005):

a) qiymətlə rentabellik arasındakı əlaqə;
b) tələbi stimullaşdırma;
c) qiymət, rəqabət strategiyası baxımından;
d) xərclər, xərclərin geri qaytarılması, zərərli və zərərsiz istehsal baxımından;
e) qiymət və istehsal həcmindən asılı olaraq.

Tədqiqat

Xərclərin öyrənilməsinə nəzər yetirdikdə isə aparılmış intensiv araşdırmalardan savayı, müəssisələrin xərclərinin uçotu zamanı xüsusi olaraq xarakteristikaların qeyd olunmaması, uçotun analitik xüsusiyyətləri və sözü gedən uçotun operativliyinin yüksəldilməsi istiqamətinin zəif araşdırılması onun müasir dövrdə inkişafı yönündə öyrənilməsini aktual edir (Nazirlər Kabinetinin "Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə proqramı" – 20 fevral 2003-cü il tarixli 29 saylı Qərar).

Xərclərin uçotu mühasibat uçotunda ən vacib yerlərdən birini tutur. Xərclərin uçotunun aparılmasında əsas məqsəd bütün xərclərin ümumiləşdirilməsi, məhsul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin hesablanılmasıdır.

Sözügedən və qarşıya qoylmuş bu problemin öyrənilməsi zamanı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi əsas sayılır (“Azərbaycan Respublikasının 2007-2009-cu illər Dövlət büdcəsinin icrası haqqında” hesabatlar). Müəssisədə məhsul istehsalı, işlərin yerinə yetirilməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar bütün mövcud faktiki xərclərin, qeyri-istehsal xərclərinin ayrı-ayrı sahələrində baş vermiş itkilərinin tam və etibarlı şəkildə, vaxtında uçot və hesabatda əks etdirilməsi; Materialların sərfiyyatı və əməyin səmərililiyi nəzərə alınmaqla əvvəlcədən təyin olunmuş normalar əsasında müəssisənin istifadəsində olan material, əmək, maliyyə və s. resurslardan düzgün istifadə olunmasına nəzarətin olması; Bitməmiş istehsal qalığı, hesabat dövrləri, görülən iş və xidmətlər üzrə istehsal xərclərinin əsaslandırılmış şəkildə bölüşdürülərək məshul, iş və xidmətlərin maya dəyərinin dəqiq hesablanılması; Gələcək dövrdə xərclərin hansı yöndə hərəkət edəcəyi barədə qiymətləndirmə aparıldığı zaman keçmiş dövrdə baş verən xərclərin dəyişmə tendensiyasının ortaya çıxarılması; Hər hansı bir məhsul növünün və ya kateqoriyasının istehsaldan çıxarılması, yaxud onun yeni növünün istehsalına başlanılması qərarlarının verilməsi, yeni texnologiyalardan istifadə olunmasının səmərəliliyinin hesablanılması və s., digər bir sözlə desək – planlaşdırma; Maya dəyəri kalkulyasiya olunmuş məhsullar üzrə xərcləri uçota alsaq, kalkulyasiya obyektləri və xərclərin uçot obyektləri üst-üstə düşmüş olar. Bu da, əslində, məhsulun maya dəyərinin hesablanması zamanı daha dəqiq olmağa imkan yaradır. Lakin xərclər kalyulyasiya obyektləri üzrə deyil, daha geniş spektrumda aparılırsa, onları məhsul növləri üzrə metodlara ayırmaq vacib sayılır (Kommersiya təşkilatları üçün MMUS-un konseptual əsasları, 2007). Fəaliyyətə başlamış hər bir müəssisənin ilkin məqsədi gəlir əldə etmək olduğundan, onun öyrənilməsi müəssisələrdə əsas amillərdən biri hesab olunur. Gəlirlərə nəzər yetirdiyimizdə onun öyrənilməsi də bir neçə əsasa ayrılır. Gəlirlərin ümumilikdə bir çox mənbələri, amilləri mövcuddur. Bu həm gəlir əmələgətirən mənbələrin və amillərin öz təbiəti ilə sıx bağlıdırsa, digər bir tərəfdən isə gəlirlərin tipləri özlüyündə təbiətlə şərtləşir. Firmanın ümumi gəliri ilə onun satılmış məhsulunun dəyəri üst-üstə düşür. Lakin burada diqqət yetirilməlidir ki, ümumi gəlir xalis gəlir mənasına gəlmir. Bu zaman ümumi gəlirdən əsas kapitalın amortizasiyasını, dövriyyə kapitalı ilə bağlı olan xərcləri çıxmaq vacibdir. Müəssisədə gəlirlərin və xərclərinin uçotunun təkmilləşdirilməsində əsas məqsəd sözügedən bu anlayışların beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır. Bunun üçün müasir bazar iqtisadiyyatında elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə uçot əməliyyatlarınının həyata keçirilməsi vacib amildir. Bu zaman gəlirlərin və xərclərin təsnifatının müasirləşdirilməsiylə bağlı nəzəri və praktiki təkliflər sistemini formalaşdırmaq və həyata keçirmək lazımdır (6 №-li "Gəlirlər" üzrə kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı).

Məsrəflərin iqtisadi elementlərə görə təsnifatı, onların kalkulyasiya maddələrinə görə təsnifatından bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənir. Bu zaman kalkulyasiya maddələrinə görə ilk növbədə cari dövrə aid edilən istehsal və məhsulların reallaşdırılması ilə bağlı olan xərclər əks etdirilməkdədir. Əksinə, iqtisadi elementlər üzrə xərclərə nəzər yetirdikdə isə, tamamlanmamış istehsalatla bağlı qalıqların artımına çəkilmiş, həmçinin gələcək dövrün xərclərinə aid olan məsrəfləri də əhatə edən cari hesabat dövrünə aid müəssisənin sərf etdiyi bütün istehsalat resursları daxildir. Elementlərə nəzər yetirdikdə iqtisadi tərkibinə görə yekcins olan xərclər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır ("Gəlir" adlı 18 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı):

− material xarakterinə malik xərclər;
− əmək xarakterinə malik xərclər;
− kompleks pul ödənişləri şəklində olan xərclər.

Maya dəyərini əgər iqtisadi elementlər üzrə təsnifləşdirsək, onda aşağıdakı xərcləri də ayırd etmək lazım gəlir:

− geri qaytarılmış materialların dəyəri çıxılmaqla material xərcləri;
− əməyin ödənişi üzrə olan xərclər;
− sosial sığortaya olan köçürmələr;
− əsas vəsaitlərin amortizasiyası;
− digər xərclər.

Yuxarıda qruplaşdırılmış bölmələr bütün müəssisələr üçün vacib hesab olunur. İstehsalat xərclərinin qruplar üzrə olan icmalı xərclərin iqtisadi elementlər üzrə qruplaşdırılmasına əks olunmuşdur. Məsrəflərin kalkulyasiya maddələrinə görə qruplaşdırılması üsulu məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin daha dəqiq hesablanması üçün tətbiq olunur (Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik göstəriciləri, 2010; Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat, 2003).

Nəticə

Aparılmış tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hal-hazırda müəssisələrdə gəlirlərin və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi kifayət qədər aktual hesab olunur. Gəlirlərin və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar aparılan tədqiqatın sonunda əldə olunmuş bir sıra nəticələrə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Bazar iqtisadiyyatın şəraitində yeni istehsal növlərinin yaranması, innovativ yeniliklər, xidmət çeşidlərin artması, bir sıra yeni rəqabət istiqamətlərinin meydana gəlməsi, müəssisənin gəlirlərinin artırılmasında olan marağı və bu artımın əsaslı səbəblərə aidiyyatı müasir dövrdə bu sahənin öyrənilməsində prioritetdir.

2. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartları uyğunlaşdırılmasının daha da dərindən öyrənilməsi və bu yolda görülən işlərdir. Hazırkı hesablar planında analitik hesabların köməyilə daha çox hesabların əldə edilməsi mümkündür. Bunun da əsas səbəbi onun üç rəmzli şifrlərdən ibarət olmasıdır. Bu da, təbii ki, gəlirlərin və xərclərin uçotunun daha da təkmilləşdirilməsinə və dəqiq əks etdirilməsinə şərait yaradır;

3. Mühasibat uçotunda ən informativ yöndə məlumatlar maya dəyəri və istehsal xərclərinin uçotunda əks olunur. Gəlirlərin və xərclərin uçotunda müasir sistemlərin tətbiqi (misal üçün ABC sistemi) müasir bazar iqtisadiyyatında mühasibat uçotunda informasiya əldə olunmasını əsaslı surətdə artırır. Bu zaman həm də maya dəyərinin hesablanmasının dəqiqliyi də nəzərəçarpacaq qədər artır. Son illərdə hətta misal olaraq göstərilən ABC sistemi zamanla idarə olunan sistem yaradılmışdır. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrdə zaman amili bir çox məsələlərin həllində mühüm rol oynayır.

4. Müəssisələrdə gəlirlərin və xərclərin uçotunun təkmilləşdirilməsi sahəsində irəli sürülən nəticələrdən biri də mühasibat sisteminin avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsidir. Bu müəssisə fəaliyyətinə çox böyük dərəcədə təsir göstərir, hesabatların tərtib olunmasını əsaslı dərəcədə asanlaşdırır.

Qeyd etdiyimiz məsələlər araşdırmaqla biz müəssisədə xərcləri tam olaraq təhlil edə bilərik.

Ədəbiyyat

1. *Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının statistik göstəriciləri.* (2010).
2. *"Azərbaycan Respublikasının 2007-2009-cu illər Dövlət büdcəsinin icrası haqqında" hesabatlar*.
3. *18 №-li "Gəlirlər" üzrə Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı.*
4. *6 N-li "Gəlirlər" üzrə kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartı.*
5. *Kommersiya təşkilatları üçün MMUS-un konseptual əsasları.* (2007).
6. *"Mühsaibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası 29 iyun 2004-cü il tarixli Qanunu*. (2005).
7. *Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair təlimat.* "Tərəqqi" MMC. (2003).
8. *Nazirlər Kabinetinin "Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartlarına keçmək məqsədilə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə proqramı*" – 20 fevral 2003-cü il tarixli 29 saylı Qərar.

Daxil oldu: 10.08.2024
Baxışa göndərildi: 02.09.2024
Təsdiq edildi: 27.09.2024
Çap olundu: 30.10.2024

https://doi.org/10.36719/2706-6185/40/89-93

Nail Baləhmədov
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
nail2019bbu@gmail.com

Bələdiyyələrin maliyyə mənbələri

Xülasə

Müxtəlif mülkiyyətə malik bazar iqtisadiyyatında yerli səviyyədə maliyyə intizamının və nizam-intizamın tətbiqi çox vacibdir. Məhz buna görə də dövlət qanunlarına görə, bələdiyyə öz sərhədləri daxilində muxtar yerli hökumətdir. Şəhərlərin və qəsəbələrin uzun və hekayəli keçmişi var. Bələdiyyələrin yaradılmasında şəhərsalma rolu olmuşdur. Hazırda ölkəmizdə 1606 bələdiyyə fəaliyyət göstərir.

Bələdiyyələrin üzləşdiyi maliyyə problemlərini həll etmək üçün həm maliyyə-büdcə, həm də mühasibat təcrübələrini təkmilləşdirmək lazımdır. Yerli iqtisadiyyatı yüksəltmək və yaşayış şəraitini yüksəltmək üçün bələdiyyələr səmərəli maliyyə idarəetməsi tədbirləri həyata keçirməli, bələdiyyə təsərrüfatlarında xidmət və məşğulluq imkanlarını genişləndirməli və tullantıları azaltmalıdır.

Bu, vergi qanunlarına və digər qanunvericilik aktlarına edilən son dəyişikliklər səbəbindən şəhərlərin əldə etdiyi maliyyələşdirməyə təsir etdiyi üçün xüsusilə aktual məsələdir. Bələdiyyələrdə maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasına dair aktual ehtiyacı həll etmək üçün müəyyən tədbirlər nəzərdə tutulur. Bunlara bütün yerli vergi ödənişləri üçün nağdsız sistemə keçid, fiziki şəxslərin əmlak vergilərinin hesablanması üsullarına yenidən baxılması, torpaq və mədən vergilərinin optimal dərəcələrinin tapılması daxildir.

Açar sözlər: *ictimai genişlənmə, yerli idarəetmə, iqtisadi artım, bələdiyyə mülkiyyəti və maliyyələşdirmə*

Nail Balakhmadov
Baku Business University
Master student
nail2019bbu@gmail.com

Financial Sources of Municipalities

Abstract

In a market economy with diversified ownership, the application of fiscal discipline and discipline at the local level is critical. That is why, according to state law, a Municipality is an autonomous local government within its borders. Cities and towns have a long and storied past. Urban planning played a role in the establishment of municipalities. Currently, 1606 municipalities are operating in our country.

In order to solve the financial problems faced by the municipalities, it is necessary to improve both financial-budgetary and accounting practices. In order to boost the local economy and improve living conditions, municipalities should implement effective financial management measures, expand service and employment opportunities in municipal farms, and reduce waste.

This is particularly relevant as recent changes to tax laws and other legislation affect the funding cities receive. Certain measures are envisaged to address the urgent need for improving financial provision in municipalities. These include switching to a cashless system for all local tax payments, revising the methods of calculating property taxes for individuals, and finding the optimal rates for land and mining taxes.

Keywords: *public expansion, local administration, economic growth, municipal property, and financing*

Giriş

Bələdiyyələr kimi idarəedici qurumların böyüməsi onların büdcələri ilə sıx bağlıdır. Sosial-iqtisadi sistem kimi bələdiyyələr daimi inkişaf vəziyyətindədirlər ki, bu da öz sakinlərinin həyat keyfiyyətini təmin etmək üçün vacibdir. Digər bələdiyyə işlərində olduğu kimi, inkişafın idarə edilməsi də əhalinin həyatını yaxşılaşdırmağa çalışır.

Akademik ədəbiyyata görə, yerli özünüidarənin iqtisadi əsaslarını aşağıdakılar təşkil edir:

1. Yerli səviyyədə maliyyələşdirmə.
2. Torpaq bələdiyyə mülkiyyətindədir.
3. Regional səviyyədə konkret məsələlərin həlli üçün dövlət tərəfindən yerli idarəetmə orqanlarına verilən digər aktivlər.

Tədqiqat

Yerli maliyyələşdirmə, bələdiyyələrə dövlət tərəfindən verilmiş əmlak və əhaliyə yönəlmiş sosial təminat obyektləri bələdiyyə mülkiyyətinin hissələridir. Şəhərlərin kifayət qədər pulu olduqda, onlar öz vəzifələrini yerinə yetirə bilirlər və bələdiyyə mülkiyyətini dövriyyəyə buraxdıqda, bu, maliyyə əlaqələrinin bir hissəsinə çevrilir. Buna görə yerli maliyyə vacibdir (Abbasova, 2023).

Ölkəmizdə baş verən son dəyişikliklərdən geniş sosial və iqtisadi sektorlar faydalanmışdır. Yerli özünüidarə orqanlarının strukturunda dəyişikliklər və yerli büdcələrin yenidən təşkili islahatların iki nümunəsidir. Fiskal siyasət istənilən iqtisadi dəyişikliyin həyata keçirilmə qaydasını diktə edir. Yerli hökumətlər və dövlət həm mandatlarını yerinə yetirmək, həm də konkret sosial və iqtisadi problemləri həll etmək üçün maliyyə resurslarına güvənirlər. İstənilən nəticələrə nail olmaq üçün sağlam maliyyə siyasəti vacibdir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin alt hissəsi olan maliyyə siyasəti, ümumilikdə insanların iqtisadi və sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. Dövlət tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi məqsədilə pul vəsaitlərinin səfərbər edilməsi, bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə edilməsi yerli maliyyə siyasətini təşkil edir. Bu qlobal tendensiya fonunda aydındır ki, idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması, yerli özünüidarənin demokratik institutlarının möhkəmləndirilməsi, əhaliyə yerli xidmətlərin göstərilməsi və bəzi səlahiyyətlərin dövlətin aşağı inzibati orqanlarına verilməsi yolu ilə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün adekvat maliyyələşmə zəruridir (Abdullayev, 2023).

Araşdırmalara görə, son on ildə bələdiyyələrin birləşdirilməsi siyasəti aparılsa da, bəzi şəhərlərin maliyyə vəziyyəti hələ də bir qədər qeyri-müəyyəndir. Ərazinin maliyyə resursları bölünür, inzibati xərclər yüksəlir və kiçik şəhərlər, fikrimizcə, kadr potensialı yarada bilmir. Belə ki, maliyyə potensialı nəzərə alınmaqla bələdiyyələrin birləşmə prosesi saxlanılmalıdır.

Hökumət fiskal və vergi siyasəti düzgün olsa belə, vergilərdə kifayət qədər pul yığmır. Yerli vergi ödəyicilərinin məlumatsızlığı yerli vergilərin qeyri-adekvat yığılmasının əsas səbəbidir. Vergi ödəyiciləri müddətdən xəbərsiz olduqları üçün bələdiyyələrin ödəniş xatırlatmalarını vaxtında göndərməməsi ödənişlərin gecikməsinə səbəb olur. Bələdiyyə büdcələrinin yaradılması və istifadəsi zamanı gəlir və xərclərin nəzarətdə saxlanılması nəticəsində xərclər azalır. Beləliklə, büdcə yalnız bələdiyyə işçilərinin əmək haqqını və kommunal xidmətlərin xərclərini ödəyə bilər. Onların cavabdehliyi (qonşuluq problemlərinin həlli üçün) azalır. Dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fiskal siyasətləri yerli özünüidarəetmə orqanlarının iqtisadi və maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasını və yerli büdcələrə ayrılan xüsusi mənbələrin nisbətinin artırılmasını zəruri edir. Yerli özünüidarənin qurulması üçün ilkin şərt kifayət qədər xüsusi maliyyə ideyasıdır (Cavid, 2022).

Azərbaycan Respublikası yeni texnologiyaların gətirilməsi, ictimai fəallığın artırılması, hesabatlılığın təşviqi və rəsmi qurumların fəaliyyətində aşkarlığın artırılması prinsiplərinə əsaslanır.

Milli fəaliyyət planları, strategiyanın icrası və açıq hökumətin təşviqi, korrupsiya ilə mübarizə və şəffaflığın artırılması üzrə sistemli səylər nəticəsində milli həyatın bir çox sahələrində nəzərəçarpacaq irəliləyişlər olmuşdur.

Bir çox dövlət proqramlarında bələdiyyələrin inkişafının təmin edilməsi, onların yerli əhali qarşısında məsuliyyətinin artırılması üçün mühüm tədbirlər müəyyən edilmişdir. Qəbul edilmiş konsepsiyalarda bələdiyyələrin potensialının gücləndirilməsi, bələdiyyə idarəetməsi sahəsində ixtisaslaşmış kadrların hazırlanması kimi məsələlər prioritet təşkil edilib. Ümummilli liderin keçdiyi yolun düzgünlüyünün və dönməzliyinin sübutu kimi əhalinin bələdiyyə idarəçiliyinə marağının və inamının artması, onların özünüidarəetmə işlərində fəal iştirak etməsi, əhali ilə bələdiyyələr arasında sıx əlaqələrin qurulmasıdır (Cəfərli, 2022).

Prezidentin 27 fevral 2020-ci il tarixli Sərəncamı ilə elan edilmiş "Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2020-2022-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı" ölkəmizdə hesabatlılığın, şəffaflığın və aşkarlığın yayılmasının artırılması istiqamətində həyata keçirilən islahatların mühüm tərkib hissəsidir. Təklif olunan islahatların məqsədlərinə daha yaxşı dövlət xidmətləri, daha çox ictimai nəzarət, daha az korrupsiya, daha çox maliyyə şəffaflığı, daha asan məlumat əldə etmək və vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarına dəstək daxildir. Kütləvi informasiya vasitələri və internet informasiya resurslarından istifadə etməklə yerli büdcənin hesabatlılığını təmin etmək; bələdiyyələrin milli birliklərini və ictimaiyyət nümayəndələrini cəlb etməklə daimi fəaliyyət göstərən ictimai şuranın yaradılması və ümumilikdə yerli özünüidarəetmədə açıqlığın, dürüstlüyün və vətəndaşların iştirakının təşviq edilməsi Milli Fəaliyyət Planında nəzərdə tutulan bələdiyyə institutlarının inkişafının bütün aspektləri idi. Yerli özünüidarəetmə orqanları ilə birgə müəssisələr üçün keçid keçidinin yaradılması kimi tədbirlər nəzərə alınıb. Ədliyyə Nazirliyi yuxarıda qeyd olunan islahatları həyata keçirən əsas qurumlardan biridir və artıq hazırlıq işlərinə başlanılıb (Əliyev, 2022).

Qeyd edək ki, ölkə Prezidentinin 2018-ci il 18 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2019–2023-cü illər üçün Dövlət Proqramı"nda yerli özünüidarəetmə prioritet təşkil edir. Bu, bələdiyyələrin peşəkar kadrların işə götürülməsi və saxlanılması və bələdiyyə idarəçiliyi sahəsində mütəxəssislərin yetişdirilməsi üzrə potensialının artırılması məqsədilə edilir. Bələdiyyə üzvləri və işçilər arasında peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə yerli özünüidarəetmə orqanlarından əməkdaşların müvafiq kurslara, treninqlərə və təlimlərə göndərilməsi, beynəlxalq təcrübə mübadiləsinin əlaqələndirilməsi kimi mühüm vəzifələr Ədliyyə Nazirliyinə həvalə edilib.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi və Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilən təşəbbüslər milli mənəvi dəyərlərin qorunması və qlobal miqyasda təbliği, səhiyyənin yaxşılaşdırılması, insanların həyatının yaxşılaşdırılması və sosial problemlərin həllinə misilsiz təsir göstərir və insanların fiziki və mənəvi rifahını təmin edir. Mehriban Əliyevanın UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri kimi önəmli fəaliyyəti hər bir sahədə yorulmaz səyləri ilə böyük işlər görməyə nail olmuş qadınların cəmiyyətimizdə iştirakının kəskin artmasına səbəb olmuşdur. Yerli özünüidarə sferasında bu, xüsusilə nəzərə çarpır. Son bir neçə bələdiyyə seçkilərinin hər birində qadın namizədlərin və daha gənc seçicilərin nisbətində artım müşahidə etdik. 2019-cu il bələdiyyə seçkilərinin nəticələri göstərdi ki, ümumi üzvlüyün 40 %-ni gənclər, 39 %-ni isə qadınlar təşkil edir (İsmayıl, 2023).

Qeyd edək ki, bu, dövlətin bələdiyyələrə qayğı göstərdiyi yeganə sahə deyil. Yerli özünüidarəetmə orqanları maddi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün dövlətdən maliyyə dəstəyi alırlar. Bu dəstək dövlət büdcəsindən subsidiyalar və qrantlar, habelə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və səmərəli iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi şəklində verilir. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il 20 iyun tarixli Qanununa edilən dəyişikliklə yerli büdcələrə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən subsidiyaların ayrılması qaydaları təkmilləşdirilmişdir. Dövlət büdcəsində bu ayrı-ayrı bənddə əks etdirilir. Qanunun 34.4-cü maddəsində subsidiyaların müəyyən edilməsində nəzərə alınmalı amillər müəyyən edilmiş və yenilənmişdir. Dövlət tərəfindən bələdiyyələrə verilən illik subsidiyalar yerli büdcə kəsirlərinin azaldılmasına və onların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasına kömək edib. İlk dəfə olaraq dörd şəhər öz təşəbbüslərini maliyyələşdirmək üçün 2019-cu ilin dövlət büdcəsindən bir milyon manat subsidiya alıb. Bu layihələr 140-dan çox yeni iş yerinin yaradılmasına və icmalar üçün yeni gəlir mənbələrinin açılmasına səbəb olmaqla böyük uğur qazandı. Dövlətin yerli özünüidarəetmə orqanlarına inamının göstəricisi, 2020-ci ilin dövlət büdcəsində yerli büdcələrə ayrılan qrant və subsidiyaların həcmi əvvəlki ilə nisbətən çoxdur.

Bu, bələdiyyələrin maliyyə imkanlarına, ölkəmizin hərtərəfli inkişafında iştirakına, cəmiyyətin idarə olunmasında bələdiyyə institutlarının funksiyasına yaxşı təsir göstərir. Hazırda subsidiya verilmiş 6 bələdiyyə layihəsi davam edir (İsmayıl, 2023).

Ədliyyə Nazirliyinin Şəhərlərlə İş Mərkəzinin rəhbəri Rəhman Məmmədovun sözlərinə görə, şəhərlərin maliyyə imkanlarının artırılması onların insanların narahatlığının aradan qaldırılmasında daha böyük rol oynamasına imkan verəcək. Onun sözlərinə görə, Ədliyyə Nazirliyi yerli özünüidarəetmə orqanları ilə daim əməkdaşlıq prosesindədir: Vergi öhdəlikləri ilə bağlı məcburi icrası nəzərdə tutulan minlərlə akt var. Son iki ildə (2021 və 2022-ci illər) yerli vergi daxilolmaları 43 %, bələdiyyələrin ümumi büdcə gəlirləri isə 2020-ci illə müqayisədə 35 % artıb. Maliyyə ilində 3900-dən çox torpaq sahəsi 2,9 milyon manata icarəyə verilib. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları göstərir ki, bu il yerli büdcənin gəlirləri sabit templə artıb. Vergi borcuna aid inzibati aktların sayı onların icrasını məcbur etmək məqsədi ilə 2020-ci ildəki 800-dən 2021 və 2022-ci illərdə 13000-dən çox artıb. Biz buna metodik yanaşırıq. Daşınmaz Əmlak Məsələləri Dövlət Xidmətinin informasiya sistemi bələdiyyələrin avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi ilə birləşdirilib, hər ikisi Prezident Administrasiyasının dəstəyi ilə təkmilləşdirilib. “Fiziki şəxslər”in iştirak etdiyi daşınmaz əmlak əməliyyatları fiziki şəxslərin vergilərə borclu olub-olmadığını müəyyən edə bilən təkmilləşdirilmiş sistemə tabedir. “Şəhid ailələri ilə bağlı bütün tədbirlərə bələdiyyə büdcəsindən 3 milyon manata yaxın vəsait ayrılıb”, – deyən Rəhman Məmmədov bildirib ki, şəhidlərin adlarını yad etmək üçün şəhərlərdə yüzlərlə memorial fəvvarələr yaradılıb. Ümummilli liderin prinsiplərinə uyğun olaraq, birgə səylərimizlə bələdiyyələrin fəaliyyətinin gücləndirilməsində daha böyük nailiyyətlər əldə olunacaqdır.

Yerli büdcə gəlirlərinin artırılması bizim əsas prioritetimizdir, ona görə də biz hər zaman bələdiyyələrlə onların torpaqlarından daha yaxşı istifadə etmək üçün əməkdaşlıq edirik, xüsusən də icarəyə götürülmüş torpaqların icarə haqqını bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırmaqla: “Qiymətlərin tənzimlənməsi nəticəsində 3900-dən çox lizinq müqavilələri bazar qiymətlərinə uyğun olaraq, həmin icarə müqavilələri üzrə icarə haqqının ümumi məbləği 1,5 milyon manat artaraq 2,9 milyon manata çatıb”. 2022-ci ildə bələdiyyə büdcəsinə daxilolmalar üzrə ölkə üzrə cəmi 47,4 milyon manat olub: “Son iki ildə Bakı bələdiyyələrinin büdcə gəlirləri 58 faiz, yerli vergilər üzrə gəlirləri isə 73 faiz artıb. "Bu, 2020-2022-ci illərdə bələdiyyə büdcəsinin ümumi gəlirlərinin 35 %, yerli vergilərdən daxilolmaların isə 43 % artmasına gətirib çıxarıb (Məhərrəmov, 2021).

Yerli büdcə gəlirlərinin artırılması bizim əsas prioritetimizdir, ona görə də biz hər zaman bələdiyyələrlə onların torpaqlarından daha yaxşı istifadə etmək üçün əməkdaşlıq edirik, xüsusən də icarəyə götürülmüş torpaqların icarə haqqını bazar qiymətlərinə uyğunlaşdırmaqla: “Qiymətlərin tənzimlənməsi nəticəsində 3900-dən çox lizinq müqavilələri bazar qiymətlərinə uyğun olaraq, həmin icarə müqavilələri üzrə icarə haqqının ümumi məbləği 1,5 milyon manat artaraq 2,9 milyon manata çatıb”. Onun hesablamalarına görə, 2022-ci ildə bələdiyyə büdcəsinə daxilolmalar üzrə ölkə üzrə cəmi 47,4 milyon manat olub: “Son iki ildə Bakı bələdiyyələrinin büdcə gəlirləri 58 faiz, yerli vergilər üzrə gəlirləri isə 73 faiz artıb”. Bu, 2020-2022-ci illərdə bələdiyyə büdcəsinin ümumi gəlirlərinin 35 %, yerli vergilərdən daxilolmaların isə 43 % artmasına uyğundur (Sevinc, 2024).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının Ərazi-təşkilati məsələlər şöbəsinin müdiri Fərid Əliyev bu yaxınlarda verdiyi açıqlamada bələdiyyələrlə bağlı qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan davamlı işlərdən danışıb. A. Əliyev onu da qeyd edib ki, hər il dövlət büdcəsindən bələdiyyələrə vəsait ayrılır: Bələdiyyələrin fəaliyyətində bir sıra qüsurlar var. Əksər hallarda şəhərlər məhdud maliyyə imkanlarına görə əhali problemlərini yüngülləşdirmək üçün çox şey edə bilmirlər. Problemlərin həllində yerli özünüidarəetmə orqanlarının iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi əsas məqsədlərdən biridir. Yerli hökumətlərin maliyyə hesabatlarının dürüst və açıq olmasına əmin olmaq üçün səylər davam etdirilir. İndi torpaq məlumatlarına bələdiyyələr real vaxt rejimində onlayn müraciət edə bilər. Biz zəfər qazanmış Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ərazilərimizin işğaldan azad edilməsi ilə bütün sahələrdə yüksəliş dövrünə qədəm qoyduq: “Yaxın gələcəkdə bələdiyyələrlə yanaşı, bu sahələrdə də inkişafın şahidi olacağıq”.

Nəticə

Azərbaycan yerli özünüidarəetmə sahəsində apardığı islahatların bir hissəsi kimi, yerli maliyyələşmə də daxil olmaqla, yerli iqtisadi və sosial inkişafın bütün aspektlərini həll edir. Yerli büdcələrin səmərəli icrası üçün resursların tapılması və bələdiyyə iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsi demək olar ki, müasir dövrdə yerli özünüidarə orqanlarının əsas işlərindən biridir. Bu, rayonda sosial-iqtisadi sistemin səmərəli fəaliyyətini təmin etməkdir. Ölkənin indi yerli özünüidarə təşkilatlarına verdiyi səlahiyyət bələdiyyələrin əldə etdiyi qeyri-adekvat maliyyə hesabını üstələyir. Əhalinin səlahiyyətləri (məsələn, mənzil və kommunal xidmətlər, təhsil və səhiyyə) bələdiyyə gəlirləri hesabına adekvat şəkildə maliyyələşdirilə bilməz. Hal-hazırda muxtar qərar qəbuletmə qabiliyyəti və regional sosial-iqtisadi artımda insan amillərinin inkişafı yerli özünüidarəetmə orqanları üçün hələ də aktual məsələlərdir.

Nəticə etibarilə, əhali ilə bağlı bələdiyyə sistemi nəzərdə tutulan səviyyədə inkişaf etməli və fəaliyyət göstərməməlidir. Ölkənin yerli vergi sistemi yerli özünümaliyyələşdirməni təkmilləşdirməyə kömək etsə də, Azərbaycanda bələdiyyələr hələ də sabit maliyyə axınına malik deyillər. Bələdiyyə sahibkarlığının olmaması və yerli vergilərin nisbətən aşağı səviyyədə olması bunun əsas səbəbləridir. Bu məsələ ilə bağlı hərtərəfli araşdırma aparılmalı, bələdiyyə büdcələri üçün vergi və qeyri-vergi gəlirləri ilə bağlı məsələlər nəzəri cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Şəhərlərin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması bütün bu məsələlərin mərkəzində dayanır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, G. (2023, 16 fevral). Bələdiyyələrin səlahiyyətləri artırılır? Milli Məclisdə bələdiyyələrin fəaliyyəti ilə bağlı illik məruzə dinlənilib. *Yeni Azərbaycan*, 29, 3.
2. Abdullayev, Z. (2023). Yerli özünüidarəetmə sistemində müstəqim demokratiya: yerli referendum institutu. *Sivilizasiya*, 3, 55-64.
3. Cavid. (2022, 24 noyabr). Ekoloji mühitin qorunmasında bələdiyyələrin iştirakı vacibdir. *Xalq Cəbhəsi*, 44, 9.
4. Cəfərli, R. (2022, 6 aprel). Bələdiyyələrin fəaliyyəti ilə bağlı məruzə dinlənildi: [Milli Məclisin iclasında müzakirə]. *Azərbaycan*, 69, 1-3.
5. Əliyev, S. (2022). Yerli özünüidarəetmə orqanlarının insan hüquqlarının müdafiəsində fəaliyyəti. *Qanun*, 11, 18-21.
6. İsmayıl. (2023, 1 dekabr). Bələdiyyələrin maliyyə imkanları artırılmalıdır: Belə olarsa, bu qurumun insanların problemlərinin həllində rolu artar. *Şərq*, 219, 2.
7. İsmayılov, A. (2024). Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərin hüquqi əsasları. *Qanun*, 1, 138-144.
8. Məhərrəmov, F. (2021). Bələdiyyə sisteminin formalaşmasında nəzəri və hüquqi bazanın rolu: xarici ölkələrin timsalında. *Qanun*, 6, 28-35.
9. Sevinc. (2024, 23-29 may). Bələdiyyələrin mövqeyi dayanıqlı olmalıdır: [Milli Məclisin Regional məsələlər komitəsinin üzvü, millət vəkili Tahir Rzayevin fikirləri]. *Həftə içi*, 18, 4.

Daxil oldu: 11.08.2024
Baxışa göndərildi: 01.09.2024
Təsdiq edildi: 07.10.2024
Çap olundu: 30.10.2024

İÇİNDƏKİLƏR

İmzalandı: 27.10.2024
Onlayn çap: 30.10.2024
Format: 60/84, 1/8
H/n həcm: 12 ç.v.
Sifariş: 805

---

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat pr., 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az